

GRZEGORZ BŁASZCZYK (Poznań)

## Artykuły wojskowe i ich rola dla ustroju polskich sił zbrojnych i prawa wojskowego

(do końca XVII wieku)

I. Uwagi ogólne. II. Terminologia i klasyfikacja źródeł polskiego prawa wojskowego. III. Rozwój polskiego prawodawstwa wojskowego do końca XVII w. IV. Zakres obowiązywania artykułów wojskowych w ustroju polskich sił zbrojnych.

### I

Przedmiotem niniejszych rozważań będzie proces kształtowania się i rozwoju artykułów wojskowych na tle innych źródeł polskiego prawa wojskowego oraz funkcjonowanie tych artykułów jako instrumentu wielostronnego oddziaływania na wojsko (aspekt wychowawczy, szkoleniowy i dyscyplinarny), a pośrednio — na inne sfery życia publicznego. Takie ujęcie tematu jest podyktowane charakterem przedmiotu badań. Artykuły wojskowe są bowiem przepisami, które zawierają normy prawa administracyjnego i karnego, regulujące głównie życie wewnętrzne wojska i jego stosunek do ludności cywilnej (regulamin służby wewnętrznej i dyscyplinarnej) oraz dotyczące prowadzenia działań wojennych (regulamin służby polowej i instrukcja o walce)<sup>1</sup>.

Zakres terytorialny artykułu obejmuje zasadniczo Koronę z uwzględnieniem Wielkiego Księstwa Litewskiego jedynie w uzasadnionych przypadkach<sup>2</sup>. Natomiast jej zakres chronologiczny zamyka schyłek XVII w.,

<sup>1</sup> Definicję tę oparto na pracy J. Muszyńskiego, *Zagadnienie służby wojskowej w „Artykułach Wojennych Hetmańskich” z 1609 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, R: 16, 1961, s. 105 - 107 (dal. cyt.: J. Muszyński, *Zagadnienie*) oraz na odpowiednim hasle *Encyklopedii Wojskowej* pod red. O. Laskowskiego, t. I, s. 133 - 134 (dal. cyt.: EW).

<sup>2</sup> Rozwój prawa wojskowego w Wielkim Księstwie Litewskim został wyłączony z niniejszych rozważań, choć sam problem zasługuje na pewno na odrębne opracowanie. Niejedna z ustaw wojennych znajduje się w *Metryce Litewskiej*, o czym świadczy pobieżna kwerenda z lat 1535 - 1536, gdzie znaleziono dwie ustawy wojenne Zygmunta Starego (ks. 26, s. 224 i ks. 28, s. 42 - 43 według tzw.

stanowiący na ogół powszechnie uznaną cezurę w dziejach wojskowości i państwowości polskiej.

Nie roszcząc sobie pretensji do pełnego opracowania syntezy polskiego prawa wojskowego w dawnej Polsce, mamy na uwadze w niniejszej rozprawce następujące cele: 1) weryfikację niektórych błędnych lub nieściśłych twierdzeń, zakorzenionych w literaturze przedmiotu; 2) uzupełnienie dokumentacji źródłowej, zawartej w fundamentalnej do dziś pracy S. Kutrzeby; *Polskie ustawy i artykuły wojskowe* (1937)<sup>3</sup>; 3) ułatwienie dalszego rozwoju badań nad polskim prawem wojskowym.

Na podkreślenie zasługuje także fakt przydatności artykułów wojskowych do poznania wielu sfer życia wojskowego, na co już dawno zwrócono uwagę<sup>4</sup>.

Niniejsza praca oparta jest na źródłach drukowanych i materiałach archiwalnych z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu oraz Biblioteki Kórnickiej PAN. Spośród źródeł drukowanych na czoło wysuwa się wspomniany wyżej zbiór polskich ustaw i artykułów wojskowych S. Kutrzeby, który w świetle naszej kwerendy daleki jest od kompletności. Ważną rolę odegrały także wydawnictwa polskiego ustawodawstwa państwowego<sup>5</sup>. Z przeglądu inwentarzy i katalogów ważniejszych bibliotek w Polsce wynika, że — poza wyżej wymienionymi bibliotekami — nie należy się tam spodziewać interesujących nas materiałów, choć może przyszłe szczegółowe badania zmienią ten sąd. Szczególnie bogate zbiory rękopiśmienne Biblioteki Czartoryskich pozwoliły nam znaleźć kilkanaście nowych, nie znanych S. Kutrzebie kodeksów dyscypliny wojskowej oraz uzupełnić informacje o wydanych już kodeksach, niekiedy o znaczeniu pierwszorzędym<sup>6</sup>. Natomiast w Bibliotece Kórnickiej na uwagę zasługuje nieznaný skądinąd projekt artykułów wojskowych pn. *Disciplina Militaris generalna* z roku 1632<sup>7</sup>.

---

sygnatur warszawskich). Materiały do tego zagadnienia znajdują się m. in. w Archiwum Radziwiłłowskim w Archiwum Głównych Akt Dawnych, zwłaszcza we fragmentach archiwów hetmańskich Radziwiłłów; por. artykuł Czesławy Sadkowskiej, *Ludwik Konstanty Pociąg hetman wielki WKL i „regestr” jego archiwum z r. 1720*, „Archeion”, t. 59, 1973, s. 81.

<sup>3</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku*, Kraków 1937 (dal. cyt.: S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*).

<sup>4</sup> EW, t. I, s. 133.

<sup>5</sup> *Volumina Legum*, t. II - V, Petersburg 1859 - 1860 (dal. cyt.: V.L.); *Corpus iuris Polonici*, wyd. O. Balzer, t. III, Kraków 1906 (dal. cyt.: CIP). Dalsze wykorzystane źródła znajdują się w przypisach do odpowiednich partii tekstu.

<sup>6</sup> Kwerendę archiwaliów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie przeprowadzono w Wojskowym Instytucie Historycznym w Warszawie-Rembertowie, korzystając z uprzejmości doc. dr hab. Zenona Nowaka. Znajdująca się tam kartoteka materiałów archiwalnych do dziejów wojskowości polskiej jest niestety niepełna, w trakcie opracowywania.

<sup>7</sup> Kwerendę archiwaliów tej biblioteki oparto na inwentarzu kartkowym, niestety zawierającym niejednokrotnie błędy i nieściśłości. W odczytaniu niniejsze-

Możliwość znalezienia w przyszłości dalszych artykułów wojskowych potwierdza niedawne odkrycie i opublikowanie przez Władysława Magnuszewskiego o tzw. *Artykułach głogowskich*, znalezionych w aktach grodzkich wschowskich<sup>8</sup>. Nie wydaje się jednak, by zmieniło to w sposób zasadniczy ustalenia dotychczasowej literatury przedmiotu.

Ogólnie rzecz biorąc, literatura przedmiotu jest stosunkowo bogata pod względem ilościowym, co — niestety — nie idzie w parze z jej jakością. Obejmuje ona liczne prace z zakresu historii wojskowej oraz historii państwa i prawa, wśród których palma pierwszeństwa należy niewątpliwie do dwóch dzieł Stanisława Kutrzeby: *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku* oraz *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*<sup>9</sup>. Ustalenia tego Autora wpłynęły poważnie na całą późniejszą literaturę przedmiotu, właściwie aż do dnia dzisiejszego. Jest to widoczne zwłaszcza w syntezie historii państwa i prawa Polski, w której nie ustrzeżono się od pewnych błędów i nieścisłości<sup>10</sup>.

W literaturze istnieje zaledwie kilka prac poświęconych artykułom wojskowym, jako odrębnemu przedmiotowi badań. Do tej grupy zaliczyć należy prace: Z. Skoczka o polskim wojskowym prawie karnym w końcu XVI w., M. Kukiel i K. Koranyi'ego o związkach polskich artykułów wojskowych ze szwedzkimi i litewskimi oraz analiza artykułów hetmańskich z 1609 roku pióra J. Muszyńskiego<sup>11</sup>. Podobny charakter ma niedawno wydana praca W. Magnuszewskiego, w której sporo miejsca poświęcono genezie i miejscu artykułów wojskowych lisowczyków na tle prawodawstwa polskiego i zachodniego<sup>12</sup>.

Istnieje natomiast duża grupa prac, poświęcona różnym aspektom służby i życia wojskowego w dawnej Polsce, w których posiłkowano się artykułami wojskowymi jako bardzo cennym źródłem historycznym.

go projektu artykułów udzielił nam pomocy dr Jerzy Muszyński, któremu w tym miejscu autor składa serdeczne podziękowanie. W Bibliotece Kórnickiej znajduje się jeszcze nie znana Kutrzebie kopia artykułów wojskowych Jerzego Chodkiewicza z ok. roku 1566 (Rkps BK nr 983, k. 125 - 126) oraz list przypowiedni z 15 IV 1600 r., który formalnie przypomina artykuły wojskowe (Rkps BK nr 1400, k. 9).

<sup>8</sup> W. Magnuszewski, *Z dziejów elearów polskich*, Stanisław Stroynowski, lisowski zagończyk, przywódca i legislator, Warszawa 1978, s. 186 - 192.

<sup>9</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, oraz tenże, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. I - II, Lwów 1925 - 1926 (dal. cyt.: S. Kutrzeba, *Historia*).

<sup>10</sup> Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. II: Od połowy XV wieku do roku 1795, wyd. 3, Warszawa 1968.

<sup>11</sup> Z. Skoczek, *Polskie wojskowe prawo karne w końcu XVI w.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” (dal. cyt.: WPP), R: 8, 1935, s. 109 - 128; M. Kukiel, *Zagadka „Artykułów wojennych” 1609 roku a wojskowe prawo karne Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Ateneum Wileńskie”, R: 9, 1934, s. 202 - 210; K. Koranyi, *Z badań nad polskimi i szwedzkimi artykułami wojskowymi XVII stulecia*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. I, Kraków 1938, s. 269 - 287; J. Muszyński, *Zagadnienie*, s. 107 - 125.

<sup>12</sup> W. Magnuszewski, o.c., cz. 2, s. 120 - 194.

Podstawą źródłową dla tych badań było przede wszystkim wydawnictwo S. Kutrzeby, niezwykle obficie cytowane w tych pracach. Przedmiotem badań były różne aspekty służby wojskowej, dotyczące zarówno problematyki ogólnej, jak i zagadnień szczegółowych: wychowania wojskowego, dyscypliny wojskowej, służby zdrowia, duszpasterstwa wojskowego, rozkazodawstwa, warty wojskowej, dezercji, kar na honorze, przestępstw wojskowych oraz problemów zwalczania alkoholizmu<sup>13</sup>.

Pomocne były także prace z zakresu sądownictwa wojskowego w dawnej Polsce, które — niestety — nie zaspokajają już współczesnego badacza<sup>14</sup>. Dotyczy to zwłaszcza pracy J. Kamińskiego, która — mimo ambitnego tytułu — posiada sporo wad, poważnie obniżających jej wartość<sup>15</sup>. Niemalą rolę odegrały także monografie urzędów hetmańskich, a zwłaszcza ich fragmenty o władzy prawodawczej i sądowniczej hetmanów, mimo ich oczywistych niedoskonałości dla współczesnego badacza<sup>16</sup>. Ze zrozumiałych względów mniejsze znaczenie miały syntezy dziejów wojskowości polskiej<sup>17</sup>.

<sup>13</sup> Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce, t. I, wyd. 2, Warszawa 1969; *Zarys dziejów wojskowej służby zdrowia*, Warszawa 1974; J. Muszyński, *Niektóre zagadnienia prawne dyscypliny wojskowej w polskim przedrozbiorowym ustawodawstwie wojskowym*, WPP, R: 16, 1961, s. 530 - 547; E. Nowak, *Rys dziejów duszpasterstwa wojskowego w Polsce (1968 - 1831)*, Warszawa 1932; J. Polan-Haraszin, *Rys historyczny rozkazu w polskim wojskowym prawie karnym*, WPP, R: 17, 1962, s. 234 - 241; J. Kaczorowski, *Dezercja (szkic historyczno-prawny)*, WPP, R: 1 (18), 1945, s. 175 - 180; E. Knap, *Dezercja w polskim ustawodawstwie wojskowym (rys prawno-historyczny)*, WPP, R: 27, 1972, s. 292 - 307; W. Wach, *Królewskie i hetmańskie artykuły w sprawie alkoholizmu, „Trzeźwość”, 1937, nr 8, s. 522 - 543; J. E. Heftman, Kary na honorze w wojsku Polskim przedrozbiorowym*, WPP, R: 2, 1929, nr 3; L. Pauli, *Warta wojskowa w dawnej Polsce (szkic historyczno-prawny)*, WPP, R: 4, 1948, s. 84 - 96; J. Muszyński, *Przestępstwo wojskowe a przewinienie dyscyplinarne w polskim prawie wojskowym*, Warszawa 1967.

<sup>14</sup> M. Podbiera, *Wojskowy postęp sądowy Polski przedrozbiorowej (Przyczynek do historii prawa i wojskowości polskiej)*, Poznań 1925; J. Kamiński, *Historia sądownictwa wojskowego w dawnej Polsce*, Warszawa 1928 (dal. cyt.: J. Kamiński, *Historia*).

<sup>15</sup> Wnikliwą analizę cytowanej wyżej pracy J. Kamińskiego zawiera recenzja J. Rundsteina, *Historia sądownictwa wojskowego w dawnej Polsce*, WPP, R: 1, 1928, s. 120 - 127. Por. także uwagi na ten temat autorów *Historii państwa i prawa Polski*, o.c., s. 578, przyp. 18.

<sup>16</sup> Wymieniamy najważniejsze prace z tej dziedziny: Z. Tarliński, *Rozwój i zakres władzy hetmańskiej do jej reformy w XVIII w.*, Tarnów 1908; J. Kamiński, *Urzędy hetmańskie w dawnej Polsce*, w: *Księga Pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, t. I, 1930, s. 297 - 315 (dal. cyt.: J. Kamiński, *Urzędy*); S. Woliński, *Urzędy hetmańskie w świetle ustawodawstwa polskiego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (dal. cyt.: PH-W), t. VI, 1933, s. 61 - 80; S. Kempski, *Władza buławny*, PH-W, t. VII, 1935, s. 187 - 215.

<sup>17</sup> Spośród dawnych prac w tej dziedzinie korzystano z syntez T. Korzona, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. I - II, wyd. 2, Kraków 1923 oraz M. Kukiela, *Zarys dziejów wojskowości w Polsce*, wyd. 5, Londyn 1949. Obok współ-

Z powyższego przeglądu literatury widać, że postawione w temacie zagadnienie nie było przedmiotem specjalnych studiów, a istniejące na ten temat prace miały charakter popularny lub opierały się na fragmentarycznym materiale źródłowym. Nie ma do tej pory syntetycznego przedstawienia tego zagadnienia w dłuższym odcinku czasu. W związku z tym słuszną wydaje się opinia o potrzebie rewizji dawniejszych ustaleń i opracowaniu nowej syntezy historii źródeł prawa polskiego<sup>18</sup>.

## II

W literaturze przedmiotu pewne nieporozumienia wywołują zagadnienia terminologiczne, na które zwrócimy teraz baczniejszą uwagę. Chodzi tutaj o rozwiązanie kilku kwestii terminologicznych, dotyczących używania takich pojęć, jak:

- 1) artykuły wojenne a wojskowe,
- 2) artykuły: dla wojska, dla rotmistrzów, wszemu rycerstwu, wojsku cudzoziemskiemu, żołnierskie, elearskie<sup>19</sup> itp.,
- 3) artykuły koronne,
- 4) artykuły hetmańskie a wojskowe<sup>20</sup>,
- 5) artykuły hetmańskie a artykuły dla wojska cudzoziemskiego<sup>21</sup>.

W niniejszej pracy używamy konsekwentnie terminu: „artykuły wojskowe”, który wydaje się bardziej adekwatny niż pojęcie „artykuły wojenne”, sugerujące zastosowanie tylko w czasie działań wojennych. Natomiast współcześni dość konsekwentnie używali powyższego terminu w zasadzie od połowy XVII w., zastępując go dla wcześniejszych lat terminem „artykuły wojenne”, spopularyzowanym w znanej konstytucji z roku 1609<sup>22</sup>.

Wymienione w punkcie drugim różne określenia artykułów wojskowych pochodzą na ogół z XVI stulecia, kiedy to nie miały one jeszcze ustalonej nazwy i obowiązywały tylko w czasie kampanii wojennej. Powyższa uwaga nie dotyczy jedynie artykułów, opublikowanych w XVII w. dla specjalnych, nie znanych dotychczas formacji wojskowych: lisow-

---

czesnego *Zarysu dziejów wojskowości polskiej*, t. I - II, Warszawa 1965 - 66, przydatne okazało się opracowanie H. Kotarskiego, *Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflackiej (1576 - 1582)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” (dal. cyt.: SMHW), R: XVI, 2, XVIII, 2, 1970 - 72.

<sup>18</sup> S. Grodziski, *O nową syntezę historii źródeł prawa polskiego*, CPH, R: 26, 1974, s. 1.

<sup>19</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XL - XLII.

<sup>20</sup> EW, t. I, s. 133 - 134.

<sup>21</sup> Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, o.c., t. II, s. 140.

<sup>22</sup> Powyższe twierdzenie opieramy na analizie konstytucji sejmowych z lat 1590 - 1696 oraz przejrzeniu indeksów aktów sejmikowych głównych województw koronnych: poznańskiego i kaliskiego, krakowskiego i ruskiego.

czyków (*Artykuły elearskie* z 1622 r.) oraz wojska autoramentu cudzoziemskiego (*Artykuły wojsku cudzoziemskiemu opisane* z 1633 r.).

Natomiast do rzadkości należy znamienne żądanie szlachty ruskiej, która na sejmie koronacyjnym 1633 r. domagała się zachowania dyscypliny wojskowej „podług praw i artykułów koronnych”<sup>23</sup>. Chodzi tutaj niewątpliwie o artykuły wojskowe, uchwalone na sejmie w roku 1609, które stały się wówczas prawem koronnym, nie obowiązując natomiast w Wielkim Księstwie Litewskim.

Pozornie złożona jest kwestia relacji artykułów hetmańskich do wojskowych i dla wojska cudzoziemskiego. Najpierw wyjaśnimy bliżej, co rozumiemy przez pojęcie „artykuły wojskowe”. Terminu tego używamy na określenie wszystkich źródeł prawa wojskowego, wydawanych przez władze wykonawcze i ujętych zwykle — przynajmniej w swej dojrzałej postaci — w formę artykułów. Przez to pojęcie należy rozumieć artykuły publikowane przez króla (zwano je wówczas edyktami, ordynacjami, artykułami lub ustawami wojennymi), hetmana lub innych dowódców wojskowych, pełniących w praktyce funkcje hetmańskie (artykuły hetmańskie)<sup>24</sup>. Od powyższej reguły odbiegają jedynie nieliczne wyjątki: *Artykuły wojenne hetmańskie* aprobowane na sejmie 1609 r., *Artykuły elearskie* lisowczyków oraz artykuły wojskowe konfederacji żołnierskich. Szczególnie istotne znaczenie posiadają artykuły hetmańskie z roku 1609. Swoista nobilitacja tych artykułów, czyli uznanie ich za najwyższą normę prawną, równą konstytucjom sejmowym, oznaczała w praktyce zmianę statusu prawnego tych artykułów. Zewnętrznym objawem tej przemiany był zanik pojęcia „artykuły hetmańskie” w życiu publicznym Korony, a właściwie i całej Rzeczypospolitej, na rzecz „artykułów wojennych”, a potem „artykułów wojskowych”<sup>25</sup>. W tym kontekście zrozumiałą jest fakt nazwania artykułów hetmańskich Stanisła-

<sup>23</sup> *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie* (dal. cyt.: AGZ), t. XX, nr 182 punkt 4: *Instrukcja na sejm koronacyjny z 16 XII 1632 r.*

<sup>24</sup> Świadczy o tym m. in. praca S. Kutrzeby, *Polskie ustawy, gdzie zawarto artykuły wojskowe*, wydane przez osoby nie będące hetmanami, np. Jan Chodkiewicz, starosta żmudzki czy Stanisław Cikowski, dowódca posiłkowych wojsk polskich na Litwie. Do wyjątków należy wydanie przepisów dyscyplinarnych dla polskiej marynarki wojennej przez Komisję Morską, pełniącą funkcje admiralicji w Polsce, w roku 1571 (zob. Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, o.c., s. 141).

<sup>25</sup> Znamienny jest fakt, że termin: „Artykuły hetmańskie” pojawia się później tylko jeden raz w konstytucji dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1626 (por. V.L., III, 239), a poza tym nie spotykamy go w konstytucjach i aktach sejmikowych. Wydane przez hetmanów litewskich w latach 1635 i 1648 artykuły noszą nazwę *Artykuły wojskowe*, a hetman koronny S. Koniecpolski nazywał swoje artykuły hetmańskie w sposób następujący: *Punkta Artykułów* (por. *Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII r.*, wyd. S. Przyłęcki, Lwów 1842, s. 283-284 (dal. cyt.: *Pamiętniki o Koniecpolskich*)).

wa Koniecpolskiego z roku 1643 przez ich autora — *Punkta Artykułów*.

Podobnie hetmani litewscy: Krzysztof Radziwiłł z roku 1635 i Janusz Radziwiłł w roku 1648 nazwali swoje artykuły „wojskowymi”. Tym niemniej, wbrew opinii wyrażonej w dawniejszej literaturze uważamy, że rok 1609 nie zakończył historii artykułów wojskowych w Rzeczypospolitej, a nawet — z formalnego punktu widzenia — wymienione wyżej artykuły z lat 1635, 1643 i 1648 możemy nazwać artykułami hetmańskimi<sup>26</sup>. W pozostałych wypadkach artykuły wojskowe były stanowione przez organa władzy prawodawczej — koła rycerskie ogółu towarzyszy sztuki wojennej. Tak było w przypadku *Artykułów elearskich* lisowczyków z 1622 r. oraz licznych artykułów, publikowanych przez konfederatów wojskowych XVII w.

Natomiast artykuły dla wojska cudzoziemskiego zostały opracowane przez króla Władysława IV dla wojska autoramentu cudzoziemskiego, tj. głównie piechoty, dragonii i niektórych formacji jazdy typu zachodniego. Zasadnicza innowacja polegała na tym, że żołnierze autoramentu cudzoziemskiego składali przysięgę na powyższe artykuły. Kolejną specyfiką artykułów dla wojska cudzoziemskiego był fakt, iż stanowiły one recepcję obcego prawa wojskowego, głównie szwedzkiego. Żołnierze tej formacji podlegali bezpośrednio władzy króla, zaś władza hetmana nad nimi była ograniczona i nie spotykamy się ze stanowieniem specjalnych artykułów dla tej formacji przez hetmanów. Niemniej artykuły hetmańskie, a ściślej mówiąc — artykuły wojskowe hetmanów litewskich z lat 1635 i 1648, świadczą wyraźnie, że ta formacja sił zbrojnych podlegała także powyższym artykułom<sup>27</sup>.

Rekapitułując powyższe uwagi stwierdzić należy, że artykuły hetmańskie i artykuły dla wojska cudzoziemskiego stanowią odrębne i ściśle określone kodeksy dyscypliny wojskowej, które zaliczamy do szeroko rozumianych artykułów wojskowych. Sprawa artykułów wojskowych bynajmniej nie jest tak prosta. Kodeksy dyscypliny wojskowej, czyli artykuły wojskowe, określamy bliżej za pomocą dwóch kryteriów: formalnego (wytwór władzy wykonawczej poza nielicznymi wyjątkami, forma artykułów) oraz treściowego (przepisy prawa karnego, dyscyplinarne, regulaminowe i techniczno-wojskowe, odnoszące się do siły zbrojnej państwa). Z tego punktu widzenia nie zaliczymy do nich ustaw wojennych królów polskich o cenach żywności dla wojska lub ilości prowiantu i furażu, przypadającego na jednego konia<sup>28</sup>.

Wśród artykułów wojskowych można wyodrębnić dwie główne grupy: artykuły (edykty, ustawy i ordynacje) królewskie oraz artykuły hetmańskie. Z innego punktu widzenia można je podzielić na:

<sup>26</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XVII.

<sup>27</sup> Ibidem, nr 34, s. 232 - 260 i nr 35 s. 261 - 272.

<sup>28</sup> Ibidem, nr 44 s. 340; *Ustawa wojenna Stefana Batorego o cenach żywności dla wojska*.

- 1) artykuły wojskowe powszechne,
- 2) artykuły dla artylerii,
- 3) artykuły dla wojska cudzoziemskiego.

Odmiernym rodzajem źródeł są regulaminy i instrukcje wojskowe, będące niejako rozwinięciem zagadnień poruszonych w artykułach wojskowych. Od tych ostatnich różnią się one głównie tym, że służą one do regulacji szczegółowych spraw organizacyjno-wojskowych i bojowych, należących wyłącznie do kompetencji hetmana. W zbiorze S. Kutrzeby znajdują się dwa źródła tego typu: instrukcja hetmana J. Tarnowskiego o fortyfikowaniu zamków i miast oraz artykuły hetmana Grzegorza Chodkiewicza dla rotmistrzów na zamku w Pernawie<sup>29</sup>. Instrukcje i regulaminy wojskowe zamieszczane są w różnych wydawnictwach, a część z nich spoczywa jeszcze w archiwach. Jan Wimmer wydał niedawno pierwszy polski regulamin piechoty Błażeja Lipowskiego z roku 1660<sup>30</sup>. Natomiast Mieczysław Rostafiński zamieścił *Powinność strażnikową* hetmana litewskiego Radziwiłła VI w swoim zarysie dziejów wojskowości polskiej<sup>31</sup>. Powyższy dokument stanowi precyzyjnie opracowany zbiór praw i obowiązków strażnika wojskowego, jednego z najważniejszych urzędów wojskowych. W zbiorach archiwalnych Biblioteki Czartoryskich znajdują się dalsze dokumenty tego typu: regulamin odprawiania straży w twierdzy dyneburskiej oraz instrukcja hetmańska o utrzymaniu twierdzy kudackiej w porządku i gotowości bojowej<sup>32</sup>.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że znalezienie dalszych, podobnych dokumentów jest tylko kwestią czasu.

Z problemami terminologicznymi niniejszych rozważań związana jest sprawa klasyfikacji źródeł prawa wojskowego. S. Kutrzeba dokonał podziału polskiego prawodawstwa wojskowego na źródła normatywne i źródła praktyki prawnej<sup>33</sup>. Wśród interesujących nas źródeł normatywnych, wyodrębnił on następujące dwie grupy norm prawnych:

- 1) ogólne źródła prawa: przywileje ziemskie, statuty i konstytucje sejmowe,

<sup>29</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, nr 19 s. 115 - 119 i nr 40 s. 313 - 319.

<sup>30</sup> J. Wimmer, *Błażeja Lipowskiego pierwszy polski regulamin piechoty*, SMHW, t. XX, 1977.

<sup>31</sup> M. Rostafiński, *Zarys historii rozwoju wojskowości w Polsce 992 - 1792*, Poznań 1922, s. 142 - 145. Zapewne chodzi tutaj o Michała Kazimierza Radziwiłła hetmana polnego litewskiego w latach 1668 - 1680 i VI ordynata nieświeskiego (S. Uruski, *Rodzina, Herbarz szlachty polskiej*, t. XV, s. 143 n.).

<sup>32</sup> Rkps B. Czart. nr 2235 s. 41 - 44: *Regulamin odprawiania straży w twierdzy dyneburskiej i rkps B. Czart. nr 136 s. 363 - 366: Instrukcja w sprawie utrzymania twierdzy w Kudaku w porządku i gotowości bojowej*. Por. też przypis 123.

<sup>33</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. VII oraz tenże, *Historia*, t. II, s. 339 - 341.

2) specjalne źródła prawa, poświęcone wyłącznie dla normowania zagadnień wojskowych: edykty królewskie, uchwały sejmowe oraz ordynacje lub artykuły wojskowe.

Wydaje się nam, że powyższa klasyfikacja jest niepełna i wymaga uzupełnienia o prawo zwyczajowe oraz przepisy, przejęte z obcego wojskowego prawa karnego<sup>34</sup>. Ranga prawa zwyczajowego musiała być niebłaha, skoro pomniki prawa wojskowego często się nań powoływały. Natomiast w wojsku autoramentu cudzoziemskiego stosowano przepisy, przyjęte z obcego wojskowego prawa karnego. W literaturze podkreślano ciągle wpływ obcego prawa karnego — szwedzkiego i cesarskiego — aż do uchwalenia wojskowego kodeksu karnego i wojskowej procedury karnej w roku 1775<sup>35</sup>.

W świetle dotychczasowych uwag chcielibyśmy zmodyfikować powyższy podział specjalnych źródeł prawa wojskowego na podstawie kryterium prawodawczego:

1) źródła władzy ustawodawczej (sejmu walnego) — konstytucje sejmowe, zwane w źródłach niekiedy „konstytucjami wojennymi”<sup>36</sup>,

2) źródła władzy wykonawczej (króla i hetmanów) — artykuły wojskowe, ustawy wojenne, ordynacje, uniwersały itp.,

3) źródła instytucji prawodawczych stanu wyjątkowego (konfederacji wojskowych) — artykuły wojskowe występują pod różnymi określeniami.

### III

Pierwsze akty prawne regulujące sprawy wojskowe wydał Kazimierz Wielki, którego edykty wojskowe nie zachowały się do naszych czasów. Najstarszy znany kodeks dyscypliny wojskowej ogłosił Władysław Jagiełło, wydając w roku 1432 edykt o przechodzie wojska i jego zaopatrzeniu. Podobny charakter mają kolejne edykty Kazimierza Jagiellończyka z lat 1457 i 1474; ten ostatni, wydany razem z panami rady, dotyczył ochrony dóbr duchownych. Co najmniej do wygaśnięcia dynastii jagiellońskiej władza króla — jako najwyższego zwierzchnika sił zbrojnych — była niepodważalna i przez nikogo nie była kwestionowana. Wyrażała się ona m. in. w stanowieniu licznych ordynacji i edyktów wojskowych w latach 1477, 1509, 1521, 1534, 1537, 1557 (dwukrotnie) i w 1567<sup>37</sup>. Z tego szeregu ordynacji królewskich — zresztą niepełnego — na uwagę zasługują dwa *senatusconsulta* z roku 1509 i tzw. *Ustawa wojenna sejmu brzeskiego* z roku 1512 ze względu na rolę, jaką odegrały w kształtowaniu się polskiego prawodawstwa wojskowego. Wspomniane wyżej *senatus*

<sup>34</sup> J. Kamiński, *Historia*, s. 3, 8 - 9.

<sup>35</sup> Ibidem, s. 8 - 9.

<sup>36</sup> V.L., III, 239: Konstytucje dla Litwy.

<sup>37</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, we Wstępie.

*tusconsulta* z 1509 r. dotyczyły porządku w ciągnięciu pospolitego ruszenia i porządku wojskowego w obozie<sup>38</sup>. Były to zasadniczo przepisy prawa wojskowego, ujęte w formie artykułów, odnoszące się do całej zbrojnej siły państwa, uczestniczącej w wyprawie wojennej pod wodzą króla, a potem jego namiestnika — hetmana koronnego. Uchwały te określiły bliżej stanowisko hetmana jako dowódcy wojska zaciężnego — a w zastępstwie króla — i całej armii państwowej, o kompetencjach rozkazodawczych i sądowniczych. Nie są one zwykłymi ordynacjami królewskimi — jak uważał Kutrzeba<sup>39</sup> — lecz wspólnymi uchwałami króla i senatorów, znajdujących się przy jego boku. Mimo braku współudziału posłów w uchwaleniu pierwszego z tych dokumentów, jego ważność i moc obowiązująca nie powinny podlegać dyskusji. Dla usunięcia z góry wszelkich wątpliwości — mimo iż uchwała ta nie stanowiła żadnego novum — często odwoływano się do dawniejszych praw o pospolitym ruszeniu. Natomiast drugie *senatusconsultum*, o dyscyplinie wojskowej w obozie, miało warunkową moc obowiązującą, zależną od jego zatwierdzenia przez szlachtę i ogłoszenia w formie edyktu. Powyższy fakt O. Balzer<sup>40</sup> wiązał — jednak tylko w formie przypuszczenia — z brakiem utartych ściśle norm o dyscyplinie wojskowej lub z wprowadzeniem nowych zasad w tej sprawie. Podkreślał także to, że dwukrotne powołanie się na dawniejsze źródła prawa (statuty Kazimierza Wielkiego i statut z 1505 r.) wskazuje na to, że starano się związać niniejszy dokument z dawniejszą tradycją.

Z roku 1511 pochodzi tzw. *Ustawa wojenna sejmu brzeskiego* z 1512 r. S. Kutrzeba określił ją jako akt nominacyjny na hetmanat dla Konstantego Ostrońskiego, mający charakter artykułów wojskowych<sup>41</sup>. Zaś Kamiński — błędnie datujący ów dokument na rok 1512 — akceptując powyższe stanowisko, podkreślił czasowy charakter nominacji (na okres kampanii wojennej 1512 r.) i fakt braku prawa hetmana do stanowienia wojskowych ustaw karnych<sup>42</sup>. Z dużą przesadą Kukiel nazwał powyższe artykuły podstawą prawa wojskowego w dawnej Polsce<sup>43</sup>. W świetle najnowszych badań powyższą nominację należy interpretować jako poruczenie Ostrońskiemu, hetmanowi litewskiemu od 1497 r., funkcji naczelnego wodza w wyprawie wojennej 1512 r., któremu podlegać miały wojska litewskie i koronne (z hetmanem koronnym Mikołajem Kamienieckim od 1503 r.). Źródłem nominacji była więc potrzeba uregulowania zwierzchnictwa nad armią polsko-litewską, bowiem król nie chciał oso-

<sup>38</sup> CIP, III, nr 48 i 49.

<sup>39</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. VIII, XL.

<sup>40</sup> CIP, III; uwagi O. Balzera przy dokumencie nr 48.

<sup>41</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XVIII. Tutaj sprostowanie błędnej daty tego dokumentu, opublikowanego w *Zbiorze praw litewskich od r. 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, Poznań 1841, s. 115 - 117.

<sup>42</sup> J. Kamiński, *Urzędy hetmańskie*, s. 299 - 300.

<sup>43</sup> M. Kukiel, *Zarys dziejów*, s. 34.

biście przyjąć tej funkcji<sup>44</sup>. Zawarte w akcie nominacyjnym przepisy wojskowe pochodziły od króla i miały czasowy charakter na okres kampanii wojennej.

Jednakże w tym czasie w cieniu władzy królewskiej systematycznie rosło znaczenie sejmu i hetmanów, jako wojennych zastępców monarchy, co stało się szczególnie spektakularne w końcu XVI w.

Współdziałanie króla ze szlachtą na polu prawodawstwa wojskowego jest związane z rozwojem parlamentaryzmu szlacheckiego na przełomie XV i XVI w. Pierwsze konstytucje sejmowe, dotyczące się głównie spraw wojskowych, uchwalano na sejmach w latach 1503 i 1506; miały one jednak charakter czasowy i ograniczoną moc prawną do Małopolski (1506 r.)<sup>45</sup>. W XVI w. rosło stopniowo znaczenie sejmu także w sferze prawodawstwa wojskowego. Szereg postanowień w tej sprawie, związanych głównie z dyscypliną, dyslokacją wojska oraz prawami i obowiązkami urzędników wojskowych, podjęto po roku 1527. Zjawisko to należy wiązać z aktywizacją polityczną szlachty oraz uregulowaniem sprawy obrony Rusi w roku 1527, wyrażającym się w konstytucji o obronie potocznej oraz nominacji T. Tarnowskiego na hetmana wielkiego koronnego<sup>46</sup>.

W omawianym stuleciu urząd hetmański przeszedł znamiennej ewolucję w kierunku wzrostu swoich prerogatyw: od chwilowego zastępcy wojskowego króla do niezależnego odea dowódcy wojsk zaciężnych i naczelnego wodza. Wśród wielu atrybucji urzędu hetmańskiego nas interesować będzie hetmańskie prawo wydawania norm obowiązujących w wojsku, zwane inaczej „władzą prawodawczą” hetmana<sup>47</sup>. Prawo to zostało przyznane hetmanom już w roku 1504 w statucie piotrkowskim i dotyczyło prawa oznaczania cen w obozie wojskowym. O wiele jednak ważniejsze było prawo wydawania artykułów hetmańskich. Początki tej prerogatywy hetmańskiej związane są z Janem Tarnowskim, który w roku 1527 został mianowany hetmanem wielkim koronnym (*campiductor generalis Regni*) o niespotykanych dotąd szerokich kompetencjach. O prawie stanowienia przepisów karnych wojskowych nie było mowy *expressis verbis* w dokumencie nominacyjnym. Jednak w praktyce Tarnowski tak rozumiał swoje obszerne uprawnienia, czemu dał wyraz zarówno w działalności wojskowej, jak i w monumentalnym dziele o sztuce wojennej pt.

---

<sup>44</sup> Opiaramy się tutaj na ustaleniach dr Z. Wojtkowiaka, autora biogramu Konstantego Ostrogskiego dla *Polskiego Słownika Biograficznego* (dal. cyt.: PSB), któremu w tym miejscu składamy serdeczne podziękowanie za uprzejme udzielenie nam tej informacji.

<sup>45</sup> O uchwałach sejmu 1506 r. pisał obszernie F. Bostel, *Uchwała wojenna sejmu lubelskiego roku 1506*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1888, s. 30 n.

<sup>46</sup> Bliżej na ten temat w niedawno wydanej biografii tego hetmana: Z. Spieralski, *Jan Tarnowski 1488 - 1561*, Warszawa 1977, zwłaszcza na stronach: 110 - 122 i 390 - 396.

<sup>47</sup> Zagadnienie to szerzej przedstawił S. Woliński, o.c., s. 75 - 76.

*Consilium rationis bellicae* (Rada sprawy wojennej)). Wydaje się, że na rozszerzającą interpretację prerogatyw hetmańskich zasadniczy wpływ miały — obok wybitnej indywidualności Jana Tarnowskiego — praktyka wydawania przez króla artykułów i ordynacji wojennych na każdą wyprawę oraz powtarzające się zjawisko zastępowania króla w dowodzeniu wojskiem przez hetmanów. Pierwsze artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego pochodzą z roku 1528 i znane są pod nazwą *Pouczenie hetmana podskarbiemu koronnemu dane dla ogłaszania go rotmistrzom przy zaciągu wojska*<sup>48</sup>. W powyższych artykułach Tarnowski regulował sprawy kadrowe, uzbrojenie i skład wojska oraz obowiązki hetmana polnego, strażnika i inne sprawy organizacyjne.

Dalece istotniejsze znaczenie miały artykuły hetmańskie, znane jako *Porządek praw rycerskich Zygmunta Augusta* z 1557 r.<sup>49</sup> Artykuły te ogłosił Jan Mielecki w obozie wojskowym przed wyprawą inflancką, pod imieniem króla. J. Mielecki był dowódcą zaciężnych wojsk polskich, bowiem hetman J. Tarnowski nie mógł osobiście przyjąć naczelnego dowództwa ze względu na podeszły wiek. Jeszcze przed wyprawą wojenną Mielecki przesłał rotmistrzom artykuły Tarnowskiego pt. *Artykuły rotmistrzom opowiadane*, które dotyczyły zasad formowania jednostki wojskowej i jej przemarszu do obozu<sup>50</sup>. Autorem wzmiankowanego wyżej *Porządku praw rycerskich* był także J. Tarnowski, wbrew ostrożnym opiniom dawniejszych badaczy<sup>51</sup>. Były to pierwsze artykuły, które stały się podstawowym źródłem dla późniejszych artykułów wojskowych, mimo ich doraźnego charakteru (kampania inflancka 1557 r.). *Porządek praw rycerskich* możemy uznać za klasyczny wzór artykułów wojskowych, stanowiący jakby podsumowanie pierwszego, wstępnego okresu rozwoju tego źródła prawa wojskowego. Dlatego też słuszna jest opinia — niepotrzebnie później zakwestionowana — że twórcą pierwszej „próby kodyfikacji karnej wojskowej” był Tarnowski<sup>52</sup>.

Zwróćmy jeszcze uwagę na ścisły związek między rozwojem prawodawstwa wojskowego a rozwojem wojsk zaciężnych, który będziemy obserwować również w następnych latach. Podkreślmy w tym miejscu, że

<sup>48</sup> Artykuły te wydał S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 38 - 39, a poddał analizie Z. Spieralski, o.c., s. 122 - 124.

<sup>49</sup> Także te artykuły zostały wydane przez S. Kutrzebę, *Polskie ustawy*, s. 62 - 73, który poddał je krótkiej analizie, tamże, s. IX - XI. Na ten temat patrz także odpowiednie fragmenty cytowanej wyżej biografii J. Tarnowskiego pióra Z. Spieralskiego oraz tegoż autora biogram Jana Mieleckiego w PSB, t. XX, s. 755 - 759.

<sup>50</sup> Artykuły te wydał także S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 87 - 91, jednak z błędną datą, podaną zresztą w nawiasie: 1561. Porównaj uwagi Z. Spieralskiego, o.c., s. 390 oraz tegoż biogram J. Mieleckiego, o.c., s. 758.

<sup>51</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XI nie zajął w tej sprawie zdecydowanego stanowiska.

<sup>52</sup> Pogląd ten wyraził M. Podbiera, o.c., s. 6 - 7, a zakwestionował go później J. Kamiński, *Historia*, s. 4 przyp. 1.

wbrew niektórym opiniom w literaturze, *Porządek praw rycerskich* nie jest ustawą dla pospolitego ruszenia, lecz odnosi się do polskich wojsk zaciężnych, uczestniczących w wyprawie wojennej 1557 r.<sup>53</sup>

Jan Tarnowski jest także autorem opracowania w formie artykułów pt. *Oprawianie zamków albo miast*, którego charakteru prawnego nie mogli bliżej określić historycy prawa<sup>54</sup>. Wydaje się, że jest to specyficzna forma artykułów wojskowych, którą można bliżej określić jako instrukcję wojskową, dotyczącą ufortyfikowania zamków lub miast. Słuszna jest także opinia, że powyższe artykuły wpłynęły na rozwój staropolskiej sztuki wojennej i pozwalają widzieć w ich autorze „pierwszego w Polsce teoretyka nowożytnej fortyfikacji”<sup>55</sup>.

Poświęciliśmy stosunkowo dużo miejsca działalności J. Tarnowskiego w zakresie prawodawstwa wojskowego, bowiem jest to okres istotny dla kształtowania się podstaw prawa wojskowego i uzewnętrznia rolę hetmana w tym procesie.

W drugiej połowie XVI w. następuje dalszy rozwój interesującego nas źródła prawa wojskowego, polegający na upowszechnianiu się zwyczaju publikowania artykułów hetmańskich przed każdą wyprawą wojenną. Artykuły hetmańskie obowiązywały z reguły w czasie trwania kampanii wojennej — miały więc zdaniem Kutrzeby „dorazowe” znaczenie — i tym należy tłumaczyć fakt, że np. Zamojski przynajmniej 6 razy publikował artykuły hetmańskie<sup>56</sup>. Na uwagę zasługują artykuły hetmańskie Floriana Zebrzydowskiego z roku 1561<sup>57</sup>. Wyróżniają się one pod względem staranności opracowania, syntetycznego charakteru oraz wszechstronnego i obszernego omówienia całokształtu spraw wojskowych. Artykuły te — obok *Porządku praw rycerskich* z roku 1557 i w mniejszym stopniu — *Artykułów rotmistrzom opowiedzianych* J. Tarnowskiego — są trzecim podstawowym źródłem tego rodzaju pomników polskiego prawa wojskowego<sup>58</sup>. Rola tych trzech zbiorów artykułów wojskowych hetmańskich nie ograniczała się tylko do ich obowiązywania w czasie określonej kampanii wojennej, lecz wywarły one znaczny wpływ na rozwój polskiego prawa wojskowego.

W ramach doniosłych reform wojskowych okresu batoriańskiego wymienić trzeba także reformę urzędu hetmańskiego. Z tego okresu znamy ogółem 8 zbiorów artykułów wojskowych, z których kilka miało charak-

<sup>53</sup> Ten błędny pogląd wyrazili autorzy cytowanej już *Historii państwa i prawa Polski*, t. II, s. 377 (opracowanie redaktora tomu).

<sup>54</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. VIII i 313.

<sup>55</sup> Porównaj S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. VIII oraz opinię Z. Spieralskiego w biografii Tarnowskiego, o.c., s. 396 za: S. Herbst, *Stan badań nad fortyfikacją nowożytną w Polsce*, SMHW, t. XII, 1, 1966, s. 9.

<sup>56</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. IX.

<sup>57</sup> Ibidem, s. XI - XIV i 92 - 114.

<sup>58</sup> Ibidem, s. IX, XIX.

ter projektów, a ranga pozostałych nie była jednakowa. Zasadnicze znaczenie miały artykuły wojskowe publikowane przed każdą wyprawą wojenną w punkcie zbornym (obozie wojennym): w Świrze z 16 lipca 1579 r., w Studzianach z dnia 3 sierpnia 1580 r. oraz w Woroncu z 10 sierpnia 1581 r.<sup>59</sup> Przepisy te obowiązywały wszystkich żołnierzy Rzeczypospolitej, niezależnie od narodowości i rodzaju broni. Stanowiły one — ogólnie rzecz biorąc — rozwinięcie *Porządku praw rycerskich*, przystosowane do aktualnych potrzeb (wzmianki o żołnierzach różnych narodowości w punkcie 59 tekstu łacińskiego)<sup>60</sup>. Niezależnie od powyższych przepisów, żołnierze poszczególnych narodowości i rodzajów broni podlegali odrębnym szczegółowym przepisom (np. artylerzyści — *Artykułom dla puszkarzy* z roku 1557). Spotkamy się jeszcze z uzupełniającymi przepisami, ujętymi w formę artykułów i regulującymi określone sprawy, np. przemarsze wojska<sup>61</sup>.

Zaznaczyć należy, że władza sądownicza hetmana nad obcymi zaciągami Niemców i Węgrów była ograniczona przez sędziów i prawo wojskowe poszczególnych narodów. Jednak sprawy, związane z naruszeniem dyscypliny wojskowej, podlegały jego orzecznictwu, hetman też rozpatrywał apelacje od wyroków sędziów poszczególnych narodów.

Reasumując, należy stwierdzić równoległe istnienie w tym czasie kilku rodzajów artykułów wojskowych: ogólnych przepisów wojskowych, szczegółowych przepisów poświęconych rodzajom wojska lub regulujących określone sprawy, związane np. z przemarszem wojska oraz cudzoziemskich przepisów wojskowych, obowiązujących wśród wojsk najemnych.

W końcu XVI w., mimo dość długiej tradycji wydawania przez hetmanów artykułów wojskowych, pozycja urzędu hetmańskiego nie była jeszcze ukształtowana. W tym czasie obserwować można wzrost aktywności sejmu w zakresie normowania polskiego prawa wojskowego. Na ten stan rzeczy miała wpływ — poza wymienionym w literaturze rozwo-

<sup>59</sup> O artykułach wojskowych w czasach Batorego pisał ostatnio H. Kotarski, o.c., passim. Do wyjaśnienia pozostaje jednak jeszcze kilka kwestii. Artykułów wojskowych z 3. VIII. 1580 r. (S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 150 - 153) nie mógł wydać Jan Zamoyski jako hetman wielki koronny, bowiem urząd ten uzyskał on dopiero w roku następnym. W świetle kwerendy źródłowej w Bibliotece Czartoryskich można stwierdzić, że znane i wydane artykuły pn. *Articuli omnibus in universum militibus* (S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 320 - 329) zostały opublikowane w obozie wojskowym w Świrze w lipcu 1579 roku. Por. rkps B. Czart. nr 87, s. 97 - 106 i 1664 s. 177 - 192. W Bibliotece Raczyńskich znajdują się, nieznane skądinąd „Artykuły Panom Żołnierzom pieszym z Stanu Szlacheckiego podane które im każdą Niedzielę czytane być mają”, rkps 12, k. 215v - 217. Stanowią one ciekawy przyczynek do nieudanej próby utworzenia piechoty szlacheckiej przez hetmana J. Zamoyskiego.

<sup>60</sup> H. Kotarski, o.c., t. XVII, 2, s. 121, przyp. 222.

<sup>61</sup> Porównaj np. J. Zamoyskiego, *hetmana wielkiego koronnego, porządek w ciąg-nieniu z leż*, wydany w zbiorze S. Kutrzeby, *Polskie ustawy*, s. 160 - 162.

jem wojsk zaciężnych<sup>62</sup> — także walka polityczna między hetmanem Janem Zamoyskim i jego przeciwnikami, w tym królem Zygmuntem III, oraz aktywność polityczna średniej szlachty.

Szczególnie istotne znaczenie miały konstytucje sejmu z roku 1590, które nadały hetmanowi pełnię władzy nad wojskiem w zakresie rozkazodawstwa, prawodawstwa, jurysdykcji oraz władzę dyplomatyczną<sup>63</sup>. Hetmańskie prawo wydawania „praw albo artykułów wojennych” zostało formalnie uznane, a artykułom powyższym nadano moc uchwał sejmowych. Stwierdzono też, że artykuły wojskowe „przez hetmany dla porządku w wojsku bywają stanowione i wydawane”, według których hetmani mają sądzić i karać wszelkie przestępstwa żołnierzy. Prawodawca przewidział także możliwość wydawania artykułów hetmańskich w przyszłości. Mimo zniesienia tych konstytucji już w roku następnym (1591), te wyjątkowe prerogatywy hetmańskie stały się w przyszłości podstawą wzrostu władzy hetmanów<sup>64</sup>.

W następnych latach toczyła się nieustanna walka między Zamoyskim i jego stronnikami a ich wrogami o kształt i miejsce urzędu hetmańskiego w systemie władzy politycznej państwa. Przedmiotem sporów była zwłaszcza moc prawna artykułów hetmańskich, co miało nieblahe znaczenie, bowiem „krwią pisane” artykuły pozwalały hetmanowi na dużą swobodę i niezależność w sądzeniu i mogły się stać orężem walki politycznej oraz załatwiania sporów prywatnych. Żadna ze zwalczających się stron nie odnosiła początkowo zdecydowanego sukcesu, a walka oscylowała wokół kolejno postępujących po sobie sukcesów i niepowodzeń. Już jednak w roku 1607 uchwała sejmowa głosiła, że nie wolno podawać w wątpliwość norm prawnych, opublikowanych przez hetmana w jego artykułach. Nie wyrażano jednak *expressis verbis* dawnej zasady, że artykuły hetmańskie mają moc uchwał sejmowych. Uczyniono to w dwa lata później, kiedy na sejmie 1609 r. podjęto szereg ważnych postanowień w sprawach wojskowych. Do najważniejszych należało uznanie *Artykułów wojennych hetmańskich* za uchwałę sejmową, co radykalnie zmieniałoby status prawny artykułów hetmańskich. Od tej pory stały się one aktem o najwyższej mocy prawnej, której nikt nie mógł podawać w wątpliwość. W formie konstytucji sejmowej artykuły wojenne z roku 1609 stały się podstawą polskiego prawa wojskowego i zachowały swą moc prawną w Koronie — oddziaływając jednocześnie poważnie na sytuację w Wielkim Księstwie Litewskim aż do reform woj-

<sup>62</sup> Z. Skoczek, o.c., s. 110.

<sup>63</sup> V.L. II, s. 308–309; stąd dalsze cytaty. W dalszej części pracy, omawiając konstytucje sejmowe, nie będziemy odwoływać się do odpowiednich ustępów V.L., łatwych zresztą do odnszukania.

<sup>64</sup> Podkreślali to już dawni badacze przedmiotu, zwłaszcza Z. Tarliński, o.c., s. 15–17, a ze współczesnych — J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w 1 poł. XVII w.*, SMHW, t. XIV, 1, 1968, s. 11.

skowych w dobie stanisławowskiej<sup>65</sup>. W ciągu tak długiego czasu artykuły te były wielokrotnie publikowane i ulegały różnym przekształceniom i uzupełnieniom.

Sejm roku 1609 zajął się także sprawą dyscypliny wojskowej, której poświęcił dwie konstytucje, będące uzupełnieniem i rozwinięciem aprobowanych wówczas *Artykułów wojennych*. Prawodawca wyraził w tym miejscu sens publikacji wymienionych wyżej *Artykułów* w sposób następujący:<sup>66</sup> — *Żeby tym lepiej ludziom wszelkiego stanu do wiadomości przyjść mogły, i aby żołnierze tak koronny, jako W. X. Litewskiego w nich jako w zwierciadle w powinności swej obejrzyć się mógł, i któżkolwiekby był ukrzywdzony, widział sposób, którym ma sprawiedliwości dochodzić* — —.

W innym momencie tegoż sejmu wyrażono zasadę, wielokrotnie zresztą później powtarzaną, zobowiązującą hetmana „artykuły do skutecznej egzekucji przywozić” bez żadnych wyjątków<sup>67</sup>.

Ważne było także postanowienie końcowe o wydawaniu artykułów wojskowych w przyszłości, jednak wyrażone w sposób enigmatyczny i pozwalający na swobodną interpretację. W literaturze przyjęto powszechnie, że hetmani zachowali prawo wydawania artykułów wojskowych w przyszłości<sup>68</sup>. Kutrzeba stwierdził jednak, że „z tego upoważnienia nie korzystał już żaden z hetmanów”. Wyraził on pogląd, że publikacja *Artykułów wojennych* hetmańskich na sejmie 1609 r. zamknęła w Koronie historię tych źródeł<sup>69</sup>. Uważamy, że powyższe twierdzenie należy zmodyfikować, opierając się na znajomości artykułów hetmańskich Koniecpolskiego z roku 1643. Istnieje także możliwość znalezienia dalszych artykułów hetmanów koronnych, czego teoretycznym uzasadnieniem są: brak skatalogowania naszych zbiorów rękopiśmiennych oraz praktyka wydawania artykułów przez hetmanów litewskich. Niemniej — na obecnym etapie badań — możemy przyjąć w zasadzie tezę Kutrzeby z zastrzeżeniem, że poza Koniecpolskim, hetmani koronni nie korzystali po roku 1609 ze swego formalnego prawa wydawania artykułów wojskowych

<sup>65</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XVII, Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, o.c., s. 140; J. Kamiński, *Historia*, passim. Godzi się w tym miejscu dodać, że artykuły te zobowiązywały do roku 1775, kiedy to sejm uchwalił nowy *Proceder prawny wojskowy*. W literaturze przyjęła się błędna opinia, głosząca, że *Artykuły* z roku 1609 zachowały swą moc prawną tylko do roku 1755 (np. H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 1976). Opinia ta jest oparta na powierzchownym odczytaniu informacji w pracy S. Kutrzeby, *Polskie ustawy*, s. XVII, w której jest tylko mowa o wielokrotnym przedrukowywaniu tych artykułów. po raz ostatni w roku 1755.

<sup>66</sup> V.L., II, s. 463.

<sup>67</sup> Ibidem, s. 464.

<sup>68</sup> S. Woliński, o.c., s. 75; M. Kukiel, *Zagadka*, s. 202; S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XVII i in.

<sup>69</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. XVII.

(hetmańskich). Absolutnie nie możemy zgodzić się ze stwierdzeniem tego autora, że w roku 1609 skończyła się historia artykułów wojskowych w Koronie, przeciw czemu świadczą nie tylko artykuły Koniecpolskiego, ale i *Artykuły dla wojska cudzoziemskiego*, *Artykuły dla artylerii*, *Ordynacja sądów wojskowych* z pierwszej połowy XVII w. oraz liczne artykuły wojskowe skonfederowanych żołnierzy. Dopiero w drugiej połowie tego stulecia możemy mówić o zahamowaniu rozwoju artykułów wojskowych, spetryfikowanych i uznanych za „świętobliwe”<sup>70</sup>. Artykuły wojskowe z roku 1609 stosowane były w Polsce z niewielkimi tylko zmianami, uchwalanymi na sejmach w konstytucjach o dyscyplinie wojskowej aż do roku 1775.

Po roku 1609 królowie rzadziej występowali w charakterze prawodawcy wojskowego; opublikowali jedynie artykuły wojskowe dla autoramentu cudzoziemskiego i artylerii. Utworzenie autoramentu cudzoziemskiego przez Władysława IV było podyktowane względami politycznymi, związanymi z walką o władzę nad wojskiem. Natomiast zwyczajowe zwierzchnictwo monarchów nad artylerią, jej organizacją i finansami predestynowało ich do unormowania tych zagadnień w formie artykułów wojskowych dla artylerii<sup>71</sup>. Społeczeństwo szlacheckie było nieprzychylnie ustosunkowane do tego typu posunięć królewskich. Świadczy o tym fakt, że wydawca źródeł z połowy XVIII w. — Samuel Brodowski nie zamieścił artykułów Władysława IV w wydany przez siebie zbiorze polskiego prawa wojskowego uważając, że zostały one wydane *privata autoritate*<sup>72</sup>.

Równolegle z powyższymi przemianami rosło znaczenie sejmu jako suwerennej władzy w zakresie normowania prawodawstwa wojskowego, zwłaszcza po roku 1609. W interesującym nas okresie 106 lat (1590 - 1696) sejm uchwalił dla Korony ogółem 32 konstytucje o dyscyplinie wojsko-

---

<sup>70</sup> Tak nazwano artykuły wojskowe w konstytucji z 1670 r.; zob. V.L. V, s. 35.

<sup>71</sup> Z roku 1633 pochodzą nieznane S. Kutrziebie artykuły dla artylerii obcego pochodzenia: *Artykuły Panu Platerowi z strony artelleryey z Niemieckiego przełożone* (Rkps B. Czart. nr 128, s. 1117 - 1119). Składają się one z 24 krótkich punktów, które w istocie są bardzo zbliżone do wydanych imieniem króla *Artykułów dla artylerii* z 6 I 1634 r. (zob. S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 225 - 232). Zagadnienie wpływu niemieckich artykułów wojskowych na polskie prawodawstwo wojskowe nie było dotychczas przedmiotem badań literatury. Ostatnio kwestię tę poruszył W. Magnuszewski, o.c., s. 133, gdzie krótka charakterystyka stanowiska literatury w tej sprawie. Na marginesie trzeba dodać o znalezionych przez nas artykułach wojskowych gen. Albrechta Wallensteina z roku 1628 pn. *Artykuły ordynowane przez Walszteina Generała tak na leżach iako y w ciągnieniu* (Rkps B. Czart. nr 120, s. 369 - 370). Dotyczą one przemarszu wojska cesarskiego przez Pomorze. Kwestią otwartą jest ewentualny wpływ tych artykułów na polskie ustawodawstwo wojskowe.

<sup>72</sup> J. Kamiński, *Urzędy*, s. 307.

wej<sup>73</sup>. Ich analiza pozwala na to, by stwierdzić, że ewolucja polskiego prawa wojskowego, normowanego odąd głównie przez konstytucje sejmowe, szła w kierunku uzupełniania i precyzowania norm prawnych oraz zapewnienia ich realizacji.

W XVII w. pojawił się czwarty prawodawca wojskowy, obok króla, hetmana i sejmu, którym był wyodrębniający się wówczas „stan żołnierski”<sup>74</sup>. Nie wnikając bliżej w genezę tego zjawiska, możemy stwierdzić, że u jego źródła leżała ideologia demokracji szlacheckiej, a zwłaszcza zasada „decentralizacji suwerenności”<sup>75</sup>. Precedensowy charakter miała konfederacja żołnierska z roku 1612 pod marszałkostwem Józefa Cieklińskiego. Skonfederowani żołnierze wypowiedzieli posłuszeństwo władzom państwowym i porządkowi prawnemu — co było konsekwencją ich nielegalnego postępku — i jednocześnie powołali do życia własne władze wykonawcze i uchwalili nowe przepisy porządkowe<sup>76</sup>. We wstępie aktu konfederacji zamieszczono znamienne oświadczenie, że „żadne zgromadzenie bez rządu trwać nie może, i niepodobno, bo on jest duszą wszystkich rzeczy, bez niego martwe stają się i do szczęśliwego efektu przywiedzione być nie mogą”<sup>77</sup>. Genezę i przebieg konfederacji żołnierskiej, związanej ostatecznie 14 stycznia 1612 r. w Moskwie i rozwiązanej 16 kwietnia 1614 r., barwnie przedstawił jej uczestnik, towarzysz husarski

<sup>73</sup> Nasze obliczenia uwzględniały wszystkie konstytucje o dyscyplinie wojskowej, bez względu na ich tytuł, często zresztą mylący. Chyba w ten sposób uzasadnimy dość poważną rozbieżność naszego wyniku z rezultatem autorów pracy pt. *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce*, o.c., s. 61, gdzie stwierdzono, iż w ciągu 126 lat (od połowy XVI w.) sejm podjął tylko 22 uchwały w tej sprawie, licząc łącznie uchwały dla Korony i Litwy.

<sup>74</sup> Proces emancypacji „stanu żołnierskiego” widoczny jest już w pierwszej połowie XVII w. w okresie konfederacji żołnierskich i działalności lisowczyków. Por. uwagi J. Pietrzaka o konfederacji lwowskiej 1622 r., zamieszczone w „Kwartalniku Historycznym”, R: 80, 1973, s. 849 n. Znamienne jest także votum wojewody czernihowskiego K. St. Bieniewskiego z roku 1676, w którym podkreślił on, że „zrodziła się nam czwarta Rzplita”, tj. stan żołnierski obok stanu króla, senatu i izby poselskiej (K. Matwijowski, *Pierwsze sejmy z czasów Jana III Sobieskiego*, Wrocław 1976, s. 76).

<sup>75</sup> Tę fundamentalną zasadę ustrojową Rzeczypospolitej szlacheckiej wyjaśnił bliżej H. Olszewski, *Ustrój polityczny Rzeczypospolitej*, w: *Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura*, wyd. 2, Warszawa 1974, s. 93 - 94.

<sup>76</sup> Zamieszczone przez S. Kutrzebę artykuły wojskowe konfederatów Józefa Cieklińskiego, rzekomo z roku 1613 (S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 207 - 209), pochodzą faktycznie ze stycznia 1612 r. Akt konfederacki pn. *Porządek y Artykuły do konfederacji należące* (Rkps B. Czart. nr 107 s. 29 - 36 i 1651, s. 5 - 8) pochodzi z dnia 7 I 1612 r. Jego tekst jest całkowicie zgodny z tekstem opublikowanym przez S. Kutrzebę. Konfederacja ta była niedawno przedmiotem badań emigracyjnego historyka polskiego Antoniego Michałka: *Teki Historyczne*, Londyn, T: 15 i 16. W Bibliotece Raczyńskich znajdują się dalsze kopie artykułów wojskowych J. Cieklińskiego z roku 1612: por. rkps B. Rac. nr 12, k. 171v - 173 i nr 16, k. 240 - 242.

<sup>77</sup> Rkps. B. Czart. nr 107, s. 29.

Samuel Maskiewicz w swoich pamiętnikach<sup>78</sup>. Z konfederacją Cieklińskiego związane są jeszcze przynajmniej dwa kodeksy dyscypliny wojskowej. Skonfederowani żołnierze „wojska stołecznego” uchwalili nieznane bliżej artykuły wojskowe przed opuszczeniem Moskwy, tj. przed 21 czerwca 1612 r. Znamy natomiast kolejny kodeks wojskowy konfederatów, w którym potwierdzono i reasumowano poprzednie postanowienia porządkowe<sup>79</sup>. Złożony on jest z pięciu punktów, regulujących problemy zaopatrzenia wojska w prowiant i furaz oraz stosunek do ludności cywilnej. Być może, powyższe artykuły zostały opublikowane na kole rycerskim w Krośnie w dniu 14 maja 1613 r. kiedy to normowano zasady dyscypliny wojskowej<sup>80</sup>.

Podczas kolejnej konfederacji wojskowej w roku 1622 zbuntowani żołnierze ogłosili własne przepisy porządkowe pt. *Artikuli Postanowione do konfederatiewy chocimskiej żołnierskiej ktore się strozem Vctiwego y dobrej sławy Naszey*<sup>81</sup>. Wśród 30 punktów tego kodeksu dyscypliny wojskowej dominują stereotypowe przepisy porządkowe, dyscyplinarne i karne. W innych aktach konfederacji wysunęli szereg postulatów politycznych, wymierzonych m. in. w sądownicze prerogatywy hetmana, jako zbyt surowe i sprzeczne z prawami stanu szlacheckiego<sup>82</sup>.

Na osobne omówienie zasługuje działalność lisowczyków w zakresie polskiego prawodawstwa wojskowego. Problem ten, pominięty milczeniem przez S. Kutrzebę, znalazł swego sumiennego badacza w osobie wspomnianego już tutaj Władysława Magnuszewskiego<sup>83</sup>. Zdaniem tego historyka, lisowczycy przed poszczególnymi wyprawami wojennymi publikowali własne artykuły wojskowe. Pośrednie informacje sugerują, że artykuły takie sporządzono już w roku 1619<sup>84</sup>. Na pewno lisowczycy uchwalili swoje artykuły wojskowe w latach 1620, 1622 i 1623. Najbardziej znane spośród nich — artykuły z roku 1622 — były już kilkakrotnie drukowane i omawiane w literaturze<sup>85</sup>. Wśród postanowień tych artykułów należy zwrócić uwagę na następujące i charakterystyczne momenty: 1) wyeksponowanie przestępstw przeciw Bogu i Kościołowi (bluź-

---

<sup>78</sup> *Pamiętniki Samuela i Bogusława Krzysztofa Maskiewiczów (wiek XVII)*, Wrocław 1961, s. 174 - 195; tamże luźne uwagi o kołach rycerskich i ustanowieniu porządku wojskowego.

<sup>79</sup> Rkps. B. Czart. nr 108, s. 647 - 648.

<sup>80</sup> *Pamiętniki S. i B. K. Maskiewiczów, o.c.*, s. 187.

<sup>81</sup> Rkps B. Czart. nr 444, s. 228 - 230.

<sup>82</sup> J. Pietrzak, o.c., s. 845 - 870.

<sup>83</sup> W. Magnuszewski, o.c.

<sup>84</sup> Ibidem, s. 125.

<sup>85</sup> Artykułów tych nie znał S. Kutrzeba, choć były one kilkakrotnie wydawane (W. Dembolecki, *Pamiętniki o Lisowczykach czyli przewagi elearów polskich*, Kraków 1859, wyd. K. J. Turowskiego nr 21) i poddane analizie (D. Dzeduszycki, *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*, t. II, Lwów 1843 - 1844, s. 172 - 175).

nierstwo i świętokradztwo); 2) kształtowanie się demokratyzmu szlacheckiego w środowisku zawodowych wojskowych, co przejawiało się w prawie niesłusznie skrzywdzonego towarzysza do skargi i pozwania położonych przed sąd wojskowy; 3) stosunkowo częste pojawianie się kar pieniężnych, zwłaszcza wobec towarzyszy.

Natomiast artykuły z roku 1623, nazwane przez wydawcę *Artykułami glogowskimi*, zostały przezeń szczegółowo omówione i przedstawione na tle prawodawstwa wojskowego XVI i początków XVII stulecia<sup>86</sup>. Kończąca konkluzja badacza tych artykułów podkreśla ich oryginalność, surowość oraz związek z polskimi tradycjami, mimo obcych zapożyczeń<sup>87</sup>.

Okres bezkrólewia po śmierci Zygmunta III stanowi kolejną próbę sił między wojskowymi a szlachtą. Na sejm konwokacyjny 1632 r. posłowie żołnierscy zaskoczyli społeczeństwo szlacheckie swoimi głośnymi postulatami, w których wyrazili dezaprobatę wobec projektów zmiany prawa wojskowego i zadeklarowali gotowość podporządkowania się dawnym artykułom o dyscyplinie wojskowej<sup>88</sup>. Zabiegi wojskowych nie na wiele się zdały, bowiem na sejmie koronacyjnym 1633 r. podjęto ważne uchwały w sprawie obostrzenia dyscypliny wojskowej.

Z okresu wojny moskiewskiej z lat 1632 - 1634 pochodzi ciekawy dokument pn. *Disciplina Militaris Generalna*, mający charakter artykułów wojskowych<sup>89</sup>. Jest to prawdopodobnie projekt generalnego unormowania dyscypliny wojskowej, przedłożony pod obrady na sejmie koronacyjnym 1633 roku. Ewidentny jest silny wpływ tego projektu na konstytucje sejmowe z lat 1633 - 1635, dotyczące dyscypliny wojskowej. Z faktu znalezienia tych artykułów w zbiorach wielkopolskich, w tym w *silva rerum* Wojciecha z Werbna Rydzyńskiego z drugiej połowy XVII w., możemy wysunąć nieśmiałą sugestię, iż powyższy projekt był związany z Wielkopolską<sup>90</sup>. Projekt ów zasługuje na uwagę choćby z tego powodu, iż stanowi on źródło do poznania dziejów wojskowości polskiej, a zwłaszcza praktyki dyscyplinarnej oraz mentalności szlachty i jej stosunku do spraw wojskowych.

W latach 1633 - 1635 obserwujemy ożywienie się ruchu na polu stanowienia prawa wojskowego. Świadczą o tym liczne uchwały sejmowe (sejmy z lat 1633 i 1635) oraz artykuły wojskowe opublikowane przez Władysława IV (dla wojska cudzoziemskiego, dla artylerii i prawdopo-

<sup>86</sup> W. Magnuszewski, o.c., s. 133 - 176.

<sup>87</sup> Ibidem, s. 175.

<sup>88</sup> BK PAN, Rkps nr 345, k. 55 - 58, *Instructia P. Posłom na Convocatią Warszawską od Wojska Wkrainnego*.

<sup>89</sup> BK PAN, Rkps. nr 938, k. 127 oraz B. Raczyński, rkps nr 17, k. 95v.

<sup>90</sup> O Rydzyńskich patrz w herbarzu T. Żychlińskiego, *Złota Księga szlachty polskiej*, t. X. Wojciech Rydzyński pochodził z zamożnej szlachty wielkopolskiej, z rodziny hrabiowskiej, żył na przełomie XVII i XVIII w.: cześnik kaliski w 1681 r., kasztelan łódzki w 1720 r.

dobnie *Ordynacja sądów wojskowych*). Na zjawisko to miały wpływ następujące czynniki: reformy wojskowe, intensywne działania wojenne (Moskwa, Turcja i Szwecja) oraz objęcie władzy przez nowego króla, tworzące sprzyjającą atmosferę do przemian. W następnych latach, do okresu wojen z połowy XVII w., zasadniczo nie stanowiono nowych norm prawa wojskowego, jedynie konstytucje sejmowe ograniczały się do reasumpcji dawnych postanowień w następujących sprawach: sądownictwa wojskowego, nagradzania żołnierzy, lustracji ludzi służebnych oraz regulacji spraw spornych między Koroną a Litwą.

Na tle wspomnianego zahamowania ewolucji prawodawstwa wojskowego oraz nowego miejsca urzędu hetmańskiego w strukturze władzy państwowej, należy patrzeć na artykuły hetmańskie hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego z roku 1643<sup>91</sup>, na rolę i miejsce tych artykułów w polskim prawodawstwie wojskowym. Należy jednak zastrzec się, iż mimo niezaprzeczalnych walorów, opinia Koniecpolskiego o wojsku koronnym jest tylko w pewnym stopniu prawdziwa<sup>92</sup>. Snop światła na genezę tych artykułów rzuca list S. Koniecpolskiego do strażnika koronnego Jana Odrzywolskiego z dnia 24 października 1643 r.<sup>93</sup>

We wstępie swego listu Koniecpolski poinformował żołnierzy o królewskim planie redukcji wojsk. Następnie wyraził nadzieję, że spróbuje powstrzymać króla przed realizacją tej „reformy”, ale pod warunkiem, że żołnierze „się poskromią”. Innymi słowy, Koniecpolski niedwuznacznie zagroził przeprowadzeniem redukcji wojska, gdy nie poprawi się dyscyplina wojskowa. Zdaniem hetmana wielkiego, upadek dyscypliny wojskowej przejawiał się w takich formach, jak: gwałty żołnierskie na ludności cywilnej; kryzys dawnych autorytetów i wartości w wojsku (Bóg, artykuły wojskowe, sława wojenna); niekontrolowany, oddolny rozwój instytucji generalnych kół rycerskich (tzw. sejmów wojskowych); rozpowszechnienie się zbytku w wojsku; zajmowanie się żołnierzy handlem zrabowanego inwentarza.

Dla przeciwdziałania ujemnym następstwom upadku dyscypliny wojskowej, Koniecpolski nakazał opublikować w kole rycerskim „dla niewiadomych Artykułów te punkta dla przestrogi”. Wspomniane wyżej *Punkta Artykułów* nie są tylko wyciągiem najistotniejszych przepisów wojskowych, opartym na dotychczasowym ustawodawstwie wojskowym.

<sup>91</sup> Artykuły te wydał S. Przełęcki w zbiorze dokumentów, związanych z Koniecpolskimi: *Pamiętniki o Koniecpolskich*, o.c., s. 282 - 284.

<sup>92</sup> Opinię tę należałoby skonfrontować z wynikami najnowszych badań historyków wojskowości. Patrz o kryzysie staropolskiej sztuki wojennej w pierwszej połowie XVII w.: J. Teodorczyk, *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 1972, s. 187 - 190.

<sup>93</sup> *Pamiętniki o Koniecpolskich*, o.c. s. 283 - 284. Stąd dalsze cytaty.

Będzie to raczej twórcze przystosowanie polskiego prawa wojskowego do konkretnych warunków, do spraw nie uregulowanych prawnie do tej pory. Dotyczy to głównie kwestii stosunku wojska do ludności cywilnej i obejmuje następujące zakazy:

1) *Na quest y petitie nigdzie niezasyłać* (p. 6); 2) *Czat żadnych nieczynić* (p. 3); 3) *W stanowiskach chorągwiom naznaczonych niestawać noclegiem* (p. 7); 4) — — *majątności omijać Ich M tych, co służą y ludzie swe do obozu posyłają* (p. 7).

Całość złożona jest z 10 krótkich punktów, które zasadniczo poruszały zagadnienie stosunku wojska do ludności cywilnej. Zagadnienie to było już w dużym stopniu unormowane w artykułach wojskowych 1609 r. oraz licznych konstytucjach sejmowych, zwłaszcza z lat 1620 i 1633. Jedynie w kilku punktach poświęcono uwagę stosunkowi wojska do Kozaków rejestrowych oraz liczebności pocztów towarzyskich i zjawisku tzw. „chlebowej kompanii” lub „towarzystwa chlebowego”. To drugie zagadnienie jest związane ze zwalczaniem nadmiernej liczby pacholków i ciurów w pocztach oraz ponadetatowych towarzyszy. Zjawisko to jest ściśle związane z faktem, że „podaż na żołnierskim rynku pracy znacznie przewyższała popyt”<sup>94</sup>. Koniecpolski ograniczył liczbę koni w pocztach towarzyskich do trzech<sup>95</sup>. Idąc śladem konstytucji z roku 1635 wystąpił on przeciwko „towarzystwu chlebowemu”, tj. ponadetatowym towarzyszom, służącym w armii za prawo do łupów oraz możliwość korzystania z chlebów zimowych na stanowiskach żołnierskich.

Ożywienie się działalności na polu prawodawstwa wojskowego nastąpiło w połowie XVII w. pod wpływem gwałtownych wstrząsów polityczno-militarnych, które obnażyły słabość organizacji państwowej, w tym głównie jej struktury wojskowej. Rozwój prawodawstwa wojskowego dla lat 1648-1668 jest imponujący pod względem ilościowym. W tym czasie uchwalono ogółem 10 konstytucji sejmowych o dyscyplinie wojskowej. Konstytucje te miały na ogół charakter wtórny, sprowadzający się do reasumpcji dawnych uchwał sejmu. Praktyka życia codziennego zmuszała prawodawcę do zapobiegania nowym, nieznanym dotychczas formom łamania dyscypliny wojskowej. Wymagało to na ogół rozwinięcia i uściślenia przepisów wojskowych dla uniknięcia ich dowolnej interpretacji i nadania im formy konstytucji sejmowej. Nadal obowiązywały artykuły wojskowe z roku 1609 i w tej sprawie prawodawca szlachecki ograniczał się do przypominania dawnych artykułów i wyrażał nadzieję, że *wojsko do obserwancji świętobliwych artykułów*

<sup>94</sup> J. Teodorczyk, o.c., s. 187.

<sup>95</sup> Porównaj punkt 10 artykułów S. Koniecpolskiego. Wiadomość tę wyzyskał K. Górski, *Historia jazdy polskiej*, Kraków 1895, s. 72 oraz B. Baranowski, *Organizacja wojska polskiego w latach 30-tych i 40-tych XVII wieku*. Warszawa 1957, s. 102, przyp. 27; zawiera on jednak błędną datę — 1645 r.

wojskowych i dyscypliny starożytnej powróciwszy się, więcej przez takowe exorbitancje, Nas i Rzeczypospolitą uważać nie będą<sup>96</sup>.

Pobożne życzenia szlachty nie na wiele się zdawały w praktyce, co szczególnie odczuwała szlachta w województwach kresowych. Nie dziwi więc żądanie szlachty ruskiej, która w 1664 r. wysunęła postulat, by hetmani przysięgali na artykuły wojskowe<sup>97</sup>. Podobny postulat wysunął w tym czasie znany przywódca szlachecki Andrzej Maksymilian Fredro, który opracował projekt nowych artykułów o porządku wojennym<sup>98</sup>. Uważał on, że przestrzeganie przez hetmana artykułów wojskowych będzie miało większe znaczenie „aniżeli napisane i nieme artykuły, które same od siebie mówić nie mogą, ale tylko w przykładzie hetmańskim do wojska mówią”<sup>99</sup>.

Z drugiej połowy XVII w. na uwagę zasługuje wspomniany wyżej projekt artykułów wojskowych A. M. Fredry, artykuły wojskowe Augusta II dla autoramentu cudzoziemskiego z roku 1698 oraz artykuły wojskowe, wydawane przez skonfederowanych żołnierzy. Wspomniany wyżej projekt A. M. Fredry został opublikowany w roku 1670. Nie zgadzamy się z opinią J. Wimmera, który w swym artykule o A. M. Fredrze — jako projektodawcy reform wojskowych — zaklasyfikował powyższą pracę jako „współczesny komentarz ... do obowiązujących w armii artykułów wojskowych”<sup>100</sup>. Rozbieżność sądów w tej sprawie wynika zapewne z tej przyczyny, iż Fredro nie wyrażał *expressis verbis*, że chodzi mu o reformę artykułów wojskowych. Postawę tę łatwo zrozumieć przy znanej niechęci szlachty do wszelkich nowości i jej przywiązaniu do dawnych praw.

Dość dokładna analiza projektu Fredry znajduje się w cytowanym wyżej artykule, więc ograniczymy się tylko do zasygnalizowania spraw najistotniejszych. *Nowe uważenia* złożone są z 32 punktów, które składały się z określonej normy prawnej i jej obszernego uzasadnienia. Większość przepisów wojskowych obowiązywała od dawna. Spotykamy się jednak z kilkoma nowymi i oryginalnymi postulatami Fredry, dotyczącymi dyscypliny wojskowej, organizacji wojska oraz jego uzbrojenia i wyposażenia.

Dla dalszych rozważań ważne jest stwierdzenie, że projekt Fredry był próbą nowego spojrzenia na rolę i miejsce artykułów wojskowych w wojsku. Jego zdaniem, artykułom tym powinni podlegać wszyscy dowódcy z hetmanem na czele, którego przykład wpływa w sposób istot-

<sup>96</sup> V.L., V, s. 35: Konstytucje z roku 1670.

<sup>97</sup> AGZ, t. XXI, nr 208/4, *Instrukcja na sejm z X. 1664 roku*.

<sup>98</sup> A. M. Fredro, *Nowe uważenia porządku wojennego względem artykułów dawnych wojskowych sejmem niekiedy r. pańsk. 1609 stwierdzonych*, Sanok 1856 — wyd. K. J. Turowskiego, nr 21.

<sup>99</sup> *Ibidem*, s. 36 - 37.

<sup>100</sup> J. Wimmer, *A. M. Fredro jako projektodawca reform wojskowych*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII - XVIII wieku*, Warszawa 1965, s. 115.

ny na zachowanie się żołnierzy. Zaś prawo egzekwowania artykułów wojskowych należy nie tylko do rotmistrza lub porucznika, ale i chorążego oraz trzech pierwszych w rejestrze towarzyszy. Wśród nowych postulatów zwraca uwagę rozciągnięcie opieki prawnej nad najniższymi kategoriami żołnierza (szeregowcy, pachołkowie, ciurowie), które uzyskały prawo do skargi na przełożonych i wysuwania dezyderatów na kole chorągwanym.

Podczas niemal permanentnych konfederacji żołnierskich z lat 1659 - 1666 zbuntowani żołnierze ogłaszali z reguły własne przepisy porządkowe<sup>101</sup>. Artykuły wojskowe konfederatów regulowały tylko niektóre, istotne w danej chwili i miejscu, problemy porządkowe, dotyczące najczęściej ochrony własności szlacheckiej i miejsc kultu sakralnego oraz utrzymania karności wojskowej mas żołnierskich. Często zawierały one potwierdzenie dawnych artykułów o dyscyplinie wojskowej oraz zobowiązanie się do ich przestrzegania. Z drugiej połowy XVII w. znane są następujące kodeksy dyscypliny wojskowej:

1. *Fundament do porządku dobrego w dochodzeniu krowawego żołdu zasłużonego y Arykuły*<sup>102</sup>. Jest to regulamin związku wojska koronnego, tzw. Związku Święconego, opracowany w dniu 23 czerwca 1661 r. pod Płoczną, miasteczkiem na Wołyniu w powiecie dubieńskim. Obejmuje on 23 artykuły niczym istotnym się nie wyróżniające.

2. *Artykuły z Koła rycerskiego zgodnie wszystkich braci namówione przy związku i przysiędze dnia 20 IX 1661 roku spisane*<sup>103</sup>. Są to artykuły wojskowe konfederatów wojska litewskiego z dnia 20 września 1661 r., choć samą konfederację zawiązano w Połudowiczach dzień dni później. Nie prezentujemy tutaj 29 punktów tych artykułów, łatwo dostępnych w wydawnictwie źródłowym i pokrótce omówionych w literaturze przedmiotu.

3. *Artykuły Związku Wojska Kwarcianego tak Konnego iako i pieszego (albo) pobożnego*<sup>104</sup>. Jest to prawdopodobnie brulion przepisów wojskowych Związku Pobożnego, tj. konfederacji wojskowej, zawiązanej pod laską Ludwika Niezabitowskiego, jako przeciwstawienie wspomnianego wyżej Związku Święconego. Artykuły te pochodzą z grudnia 1661 r.

4. *Na przestroge Woysku*<sup>105</sup>. Jest to zbiór zakazów i nakazów dla

<sup>101</sup> Stan badań nad konfederacjami wojskowymi drugiej połowy XVII w. jest bardzo niewystarczający, stąd w dalszej partii niniejszego artykułu będzie dużo znaków zapytania.

<sup>102</sup> Rkps B. Czart. nr 1957, s. 9 - 13. Sprawy te omawia bliżej M. Jemiołowski, *Pamiętnik*, Lwów 1850, s. 167 - 171.

<sup>103</sup> S. F. Medeksa, *Księga Pamiętnicza wydarzeń zasztych na Litwie 1654 - 1668*, Kraków 1875, w: *Scriptores Rerum Polonicarum*, t. III, s. 231 - 234. Por. monografię konfederacji wojskowej na Litwie pióra A. Codello, *SMHW*, t. VI, 2 (1960), s. 33.

<sup>104</sup> Rkps B. Czart. nr 2105, s. 5 - 15.

<sup>105</sup> Rkps B. Czart. nr 1957, s. 50 - 51.

wojska związkowego, o którym trudno powiedzieć coś bliższego. Zapewne pochodzi on z około roku 1662, o czym świadczy postulat polityczny w sprawie restytucji czci Hieronimowi Radziejowskiemu, co miało miejsce na sejmie 1662 r. Artykuły te zawierają 14 punktów i mają silne akcenty antydworskie, nie zawierając także słów szacunku wobec duchownych, bowiem nakazują „mieć oko pilne” na kapelanów. Szczególną troską prawodawcy jest ochrona wojska przed jakąkolwiek agitacją, zwłaszcza dworską, potrzeba utrzymania solidarności całego wojska oraz realizacja postulatów żołnierskich bez „zguby Ojczyzny”.

5. *Artykuły Wojskowe* z dnia 3 listopada 1696 r.<sup>106</sup> Są to artykuły wojskowe związku wojska koronnego, zawiązanego pod przewodnictwem Piotra Baranowskiego w listopadzie 1696 roku pod Nawarią, miasteczkiem w powiecie lwowskim. Uchwalone w Kole rycerskim przepisy porządkowe nie wprowadzają żadnych nowych, oryginalnych postanowień.

Szereg przepisów o dyscyplinie wojskowej, wymieszanych jednak z postulatami ekonomicznymi i politycznymi, znajduje się w następujących aktach prawnych związków wojskowych:

1) Uchwała Koła rycerskiego w Wolborzu z dnia 12 marca 1663 r., zawierająca szereg postanowień dotyczących dyscypliny wojskowej oraz zasad wybierania chleba zimowego<sup>107</sup>.

2) Postanowienia wojska związkowego pod Łabiszynem z 11 listopada 1665 r. o podobnym charakterze do poprzedniej uchwały<sup>108</sup>.

3) Postanowienie Koła wojskowego pod Wschową z 1 grudnia 1665 r., dotyczące m. in. przestrzegania dyscypliny wojskowej<sup>109</sup>.

4) Postanowienia Koła wojskowego pod Wschową z 30 marca 1666 r. o analogicznym charakterze<sup>110</sup>.

#### IV

Zakres obowiązywania artykułów wojskowych pod względem osobowym, chronologicznym i terytorialnym nie był dotychczas przedmiotem odrębnych studiów. Po raz pierwszy jasno i wyraźnie sprawę tę postawił Stefan Batory w artykułach z roku 1581. Już na wstępie prawodawca zaznaczył, że *wszyscy ludzie, którzykolwiek w wojsku naszym będą, tak pieniądze jako wolontariuszowie, któregokolwiek stanu, powołania i narodu, mają podlec porządkowi i artykułom wojennym niżej opisanym* — —<sup>111</sup>. Precyzując ten fragment, wymienimy kategorie

<sup>106</sup> Rkps B. Czart. nr 186, s. 217 - 219 i 249 - 252 oraz nr 3586, s. 166 - 168. Konfederację tę scharakteryzowała H. Zdzitowiecka-Jasieńska w „Ateneum Wileńskim” z roku 1929 (R: VI).

<sup>107</sup> Rkps B. Czart. nr 2099, s. 170 - 177.

<sup>108</sup> Rkps B. Czart. nr 398, s. 345 - 347.

<sup>109</sup> Rkps B. Czart. nr 398, s. 354 - 356.

<sup>110</sup> Rkps B. Czart. nr 398, s. 375 - 377.

<sup>111</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 154.

ludzi podległych wyżej wymienionym artykułom: „ludzie rycerscy”, Kozacy, słudzy żołnierscy, nieprzyjaciele (szpiedzy, jeńcy wojenni) oraz pewne kategorie ludności cywilnej (szynkarze, kupcy-bazarnicy, ciągnący za wojskiem, prostytutki, ludzie luźni i inni). Władza hetmana nad wojskiem cudzoziemskim (Niemcy i Węgrzy) była ograniczona do spraw związanych z dyscypliną wojskową. Natomiast inne sprawy były rozstrzygane przez sędziów poszczególnych narodów i według ich praw z zastrzeżeniem prawa apelacji do hetmana.

Władza sądownicza i dyscyplinarna hetmana w wojsku polskim była silnie zróżnicowana w zależności od rodzaju formacji wojskowej. Polskie siły zbrojne stanowiły zupełną mozaikę prawnowłasnościową, organizacyjną i terytorialną<sup>112</sup>. Zwierzchnia władza hetmana obejmowała zasadniczo zaciężne wojsko państwowe, zaś w mniejszym stopniu podlegały mu także: piechota wybraniecka, Kozacy rejestrowi i wojska ordynackie. Natomiast zależność wojsk niepaństwowych (wojska powiatowego, miejskiego, gwardii króla oraz nadwornego magnatów) od władzy hetmańskiej była niewielka, w praktyce często nominalna lub wręcz żadna i uwarunkowana wieloma czynnikami. Dla pełnego obrazu dodamy jeszcze wolontariuszy, służących bez żołdu, którzy na mocy konstytucji 1601 r. mieli prawo zaakceptowania artykułów wojennych, zaś w przeciwnym przypadku nie podlegali władzy sądowniczej hetmana.

Artykuły wojskowe XVI w. obowiązywały formalnie wyżej wymienione kategorie ludzi w czasie trwania kampanii wojennej, a mówiąc dokładniej — od chwili ich ogłoszenia w obozie wojskowym aż do wygaśnięcia umowy między żołnierzem a werbownikiem — stanami Rzeczypospolitej. Umowa ta traciła swą moc prawną w przypadku nieopłacenia żołnierzy przez skarb państwa, co często miało miejsce w praktyce. W tej sytuacji żołnierze nie poczuli się do obowiązku posłuszeństwa wobec przełożonych i z prawnego punktu widzenia hetmani nie mieli nad nimi żadnej władzy. Sytuacja taka miała często miejsce w wojsku autoramentu cudzoziemskiego. W praktyce rzadko do tego dochodziło w wojsku narodowym, które nadal służyło za obietnicę wypłaty zaległego żołdu, ale zmuszało to hetmanów do tolerowania różnych przejawów osłabienia dyscypliny wojskowej<sup>113</sup>.

Stałą tendencją prawodawstwa wojskowego było rozszerzenie zakresu obowiązywania artykułów wojskowych na okres przed i po kampanii wojennej, tj. od chwili sformowania jednostki wojskowej aż do jej rozwiązania. W tym celu wydawano specjalne artykuły, dotyczące formowania jednostki i zasad jej przemarszu do obozu wojskowego oraz za-

<sup>112</sup> R. Majewski, *Cecora. Rok 1620*, Warszawa 1970, s. 100 oraz J. Wimmer, *Wojsko polskie w 2 poł. XVII w.*, Warszawa 1965, s. 18 - 22.

<sup>113</sup> K. Tyszkowski, *Problemy organizacyjno-wojskowe z czasów wojny moskiewskiej Zygmunta III*, PH-W, t. II, 1930, s. 279 n. Porównaj także nowszą literaturę na ten temat.

sad przemarszów poza obozem, np. w drodze na leża zimowe. Ostatecznie sprawę tę oficjalnie uregulowano na sejmie w roku 1609, publikując *Artykuły wojenne*, obejmujące powyższe aspekty służby wojskowej.

Musimy tutaj wyjaśnić jeszcze jedną sprawę, błędnie interpretowaną w literaturze, o ograniczeniu mocy prawnej artykułów wojskowych właściwie tylko do obozu wojskowego<sup>114</sup>. Sprawę tę jasno postawiono już w artykułach Zebrzydowskiego z roku 1561, w następującym fragmencie: *Które artykuły nie tylko w obozie mają być chowane, ale i wszędy, kędykolwiek która rota będzie obrócona albo posłana, a zwłaszcza w tych rzeczach, co się dotyczy grozy, rządu i posłuszeństwa*<sup>115</sup>.

Artykuły wojskowe obowiązywały nie tylko w kraju, ale i poza jego granicami. Zwyczaj ten został usankcjonowany prawnie konstytucją sejmową z roku 1590 i jej reasumpcją z 1620 roku<sup>116</sup>.

## V

Dotychczasowe rozważania przygotowały grunt do zastanowienia się nad rolą i znaczeniem artykułów wojskowych dla ustroju polskich sił zbrojnych. Wydaje się, że problem ten należy ująć w następujących czterech płaszczyznach:

1) artykuły wojskowe jako instrument utrzymania dyscypliny wojskowej;

2) artykuły wojskowe jako instrument władzy hetmana w sferze polityki;

3) artykuły wojskowe jako instrument doskonalenia sprawności żołnierskiej;

4) artykuły wojskowe jako instrument wychowania żołnierza.

Ad 1) Do podstawowych obowiązków hetmana należało utrzymanie dyscypliny wojskowej w podległej mu armii. W związku z tym hetman był nie tylko jednym ze źródeł prawa wojskowego (władza prawodawcza hetmana), lecz także — i to przede wszystkim — stróżem tego prawa (władza sądownicza i dyscyplinarna). Podstawowym instrumentem realizacji tego zadania były artykuły wojskowe, które — zdaniem prawodawcy szlacheckiego — hetmani mieli „do skutecznej egzekucji przywodzić”. Praktyka dyscyplinarna XVII w. aż nadto dowodzi niewielkiego wpływu artykułów na poziom dyscypliny wojskowej. Znamienne jest, że Koniecpolski skarżył się w roku 1643 na upadek dawnych

<sup>114</sup> S. Kemp ski, o.c., s. 195.

<sup>115</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 95.

<sup>116</sup> Były jednak wyjątki od tej reguły, o czym pisze w swoim pamiętniku Samuel Maskiewicz (*Pamiętniki S. i B. K. Maskiewiczów*, o.c., s. 138). Pewien pacholik zgwałcił w Moskwie córkę bojara, za co groziła mu kara śmierci — zgodnie z polskim prawodawstwem wojskowym. Ostatecznie jednak uradzono, by winowajcę sądzić według prawa moskiewskiego i „tak ci go knutami po ulicach knucono, a chłop wolał, że mu szyję nie ucięto, Moskwa też była kontenta”.

autorytetów, w tym także artykułów wojskowych. Nie mały wpływ na ten stan rzeczy miały takie czynniki, jak kryzys staropolskiej sztuki wojennej, kłopoty finansowe państwa, szlachecki charakter armii oraz niekonsekwencje prawa wojskowego. Ogólnie jednak można stwierdzić, że poziom dyscypliny wojskowej w wojsku polskim był na ogół wyższy w porównaniu z innymi armiami <sup>117</sup>.

Z powyższym zagadnieniem wiąże się sprawa „krwią pisanych” i „surowych” artykułów wojskowych <sup>118</sup>. Generalnie opinie badaczy w tej sprawie oscylują między dyktaturą hetmańską typu Chodkiewicza lub Zamoyskiego a paternalizmem hetmańskim typu Żółkiewskiego <sup>119</sup>. Wydaje nam się, że abstrahując od jednostkowych przykładów, można zaryzkować twierdzenie, iż stosunki wewnątrz armii miały wiele wspólnego z paternalizmem „braci starszych” (magnatów) względem „braci młodszych” (szlachty) i przypominały relacje między magnatem hetmanem a klientelą szlachecką — armią państwową, zwłaszcza od połowy XVII wieku. Z natury rzeczy, stosunki społeczne w armii musiały być odbiciem procesów społecznych i politycznych, zachodzących w tym czasie w społeczeństwie polskim.

Ad 2) Armia państwowa silnie zależała od hetmana i w dużym stopniu stanowiła narzędzie realizacji jego polityki; rekrutowali się z niej liczni klienci hetmańscy. Żołnierz podlegał hetmanowi na wielu płaszczyznach jako dowódca wojskowemu, surowemu sędziemu oraz pod względem ekonomicznym, bowiem hetman decydował o awansie społecznym i majątkowym, o rozdawnictwie nagród, nobilitacji i indygenatów, o rozmieszczeniu danych chorągwi na gorszych lub lepszych leżach, opłacał wojsko z własnej szkatuły lub — wykorzystując swe wpływy — starał się o wypłatę zaliczki ze skarbu państwa.

Jedną z najważniejszych prerogatyw hetmańskich była władza sądownicza i dyscyplinarna hetmana. „Ogólnie mówiono — pisał znawca zagadnienia S. Kemp ski <sup>120</sup> — że hetman posiada większą i groźniejszą władzę od króla, bowiem może uciąć szlachcicowi szyję, nie zważając na przywilej *neminem captivabimus*”. Rangę władzy hetmańskiej poważnie wzmacniał fakt, że przepisy często nie regulowały bliżej wymiaru kary, którą uzależniano od uznania hetmana. Hetman zatwierdzał także wszystkie wyroki sądów wojskowych, mógł zmienić rodzaj kary lub nawet ułaskawić przestępcę. Do jego prerogatyw należało także prawo zawieszenia wykonania kary na żołnierzu, pełniącym służbę wojskową.

<sup>117</sup> *Zarys dziejów wojskowości polskiej*, o.c., t. II, s. 70.

<sup>118</sup> T. Korzon, o.c., II, s. 68 i III, s. 43.

<sup>119</sup> A. Prochaska, *Hetman Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1927, passim; A. Słowiński, *Jan Karol Chodkiewicz*, Warszawa 1922, passim; S. Kemp ski, o.c., s. 194 - 195.

<sup>120</sup> S. Kemp ski, o.c., s. 195.

W świetle powyższych uwag rysuje się dominująca rola hetmana nad wojskiem państwowym, co stanowi jednak odrębny i niezwykle pasjonujący problem badawczy.

Ad 3) Doskonalenie sprawności żołnierskiej należało do ważnych zadań artykułów wojskowych, co znalazło swój wyraz prawie we wszystkich kodeksach wojskowych. Tak określał sens wydania artykułów wojskowych *Porządek praw rycerskich z roku 1557*<sup>121</sup>: *aby panowie rotmistrze — — towarzysze, pacholiki swe sprawowali, a nie wtenczas, gdy przyjdzie do ufu albo do szykowania.*

Tę samą fundamentalną zasadę szkolenia w czasie pokoju wyrażono na sejmie 1609 r. następującymi słowy<sup>122</sup>: *Uczciwych rycerskich zabaw nie mają zaniechywać, i owszem uchraniając się zabaw niepotrzebnych, rycerskimi się bawić przejażdżkami, gonieniem do pierścienia, strzelaniem do celu, sposabianiem konia do dzieła i innemi podobnemi zabawami — —.*

Obowiązek szkolenia wojska spoczywał w ręku rotmistrzów, którzy mieli raz w tygodniu odczytywać artykuły wojskowe zgromadzonym żołnierzom oraz hetmanów, którzy niejednokrotnie wydawali w tym celu specjalne instrukcje<sup>123</sup>.

Ad 4) Na podkreślenie zasługuje motyw wychowawczy, zawarty w artykułach wojskowych, a zwłaszcza ich aspekt humanitarny. W literaturze wyrażono nawet pogląd, że artykuły wojskowe — obowiązujące w Rzeczypospolitej — były bardzo humanitarne i wystawiają ich twórcom „piękne świadectwo”<sup>124</sup>. Nacisk na wychowanie żołnierzy wyrażono już w artykułach Zebrzydowskiego, gdzie cotygodniowe czytanie artykułów wojskowych nazwano „kazaniem”, na którym żołnierze „mogą (się) nauczyć pobożnego życia bez ucisku ludzkiego wedle nauki Jana św. (. . .)”<sup>125</sup>.

Analiza artykułów wojskowych pozwala wyłowić główne zasady wychowania żołnierza: tolerancja religijna i narodowa, ochrona spokojnych mieszkańców także w kraju nieprzyjacielskim (zwłaszcza kobiet, dzieci, starców i kapłanów), posłuszeństwo, skromność (jako przeciwstawienie zbytku), męstwo i odwaga, religijność oraz przestrzeganie zasad higieny. Surowo zwalczano także różne przejawy demoralizacji w wojsku: prostytutcja, pijaństwo, gry hazardowe, kradzieże, bójki i po-

<sup>121</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 64.

<sup>122</sup> Ibidem, s. 181.

<sup>123</sup> Ibidem, s. 95. J. Wojtasik wydał ordynację hetmańską, dotyczącą taktyki wojsk polskich z początku XVIII w. (SMHW, t. VI, 1, 1960, s. 288 - 292), mającą charakter szkoleniowy.

<sup>124</sup> H. Wisner, *Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648 - 1655*, „Rocznik Białostocki”, t. 13, 1976, s. 67.

<sup>125</sup> S. Kutrzeba, *Polskie ustawy*, s. 95.

jedynki oraz gwałty „kościelne” i „dziewicze”. W zasadzie nie stanowi to świadomie opracowanego i realizowanego programu wychowawczego, lecz pewien system zakazów i nakazów, podporządkowany zasadzie zachowania porządku i ładu wojskowego.

Grzegorz Błaszczyk (Poznań)

# LES ARTICLES MILITAIRES (ARTICULI MILITARES) ET LEUR RÔLE DANS L'ORGANISATION DES FORCES ARMÉES POLONAISES, JUSQU'À LA FIN DU XVII<sup>e</sup> SIÈCLE

## Résumé

Les articles militaires constituaient des sources du droit militaires créées par le pouvoir exécutif. Ils contenaient les prescriptions du droit pénal, disciplinaire, réglementaire et technico-militaire, se rapportant aux forces armées de l'Etat. Les cercles de chevaliers de l'ensemble de soldats donc les institutions par excellence législatives (dites „diètes militaires”) publiaient aussi des articles militaires au cours des confédérations militaires.

Deux critères, au moins, existent de la division des articles militaires: les sources de droit et le domaine de la validité des articles.

D'après le premier on peut partager les articles militaires entre les articles royaux, dénommés le plus souvent „édits” ou „réglements”, et les articles d'hetman qui étaient publiés non seulement par ceux qui exerçaient la fonction d'hetman, mais aussi les autres hauts commandants. Un groupe à part présentent les articles militaires publiés par les cercles de chevaliers des soldats confédérés. Les prescriptions disciplinaires pour l'armée furent exceptionnellement éditées par les offices centraux, comme p.ex. la Commission Maritime qui en 1568 - 1572 exerçait en Pologne les fonctions de l'amirauté.

En ce qui concerne le deuxième critère, nous distinguons les articles militaires généraux et les articles pour les genres particuliers des forces armées: pour l'armée étrangère, pour l'artillerie et la marine de guerre. Avec ce groupe sont aussi liés les règlements et les instructions militaires qui constituent le développement des problèmes inclus dans les articles militaires.

Aux articles militaires étaient soumises les forces armées entières de l'Etat (ou ses formations particulières), les ennemis (les espions, les prisonniers de guerre) et certaines catégories de la population civile (les personnes servant l'armée: les aubergistes, les marchands de bazars, les prostituées etc.). Les articles étaient obligatoires pour les catégories de gens ci-dessus mentionnés depuis le moment de leur publication dans le camp militaire jusqu'à l'expiration de délai du service militaire. L'aspiration à ce que leur validité soit élargie à la période — depuis la formation de l'unité militaire jusqu'à son dissolution — était la tendance de la législation militaire sanctionnée par la résolution de la diète de 1609. Les articles militaires gardaient leur force obligatoire non seulement sur le territoire de l'Etat polonais, mais aussi hors de frontières, pendant l'accomplissement du service militaire.

Les premières lois, concernant uniquement les questions militaires, furent éditées par les rois, en commençant par Casimir le Grand (1333 - 1370). L'importance d'hetman, qui avait le pouvoir de proclamer les articles militaires et qui était

le gardien de droit militaire, augmentait depuis le commencement du XVI<sup>e</sup> s., lorsque cette fonction prit naissance. Une signification toute particulière possédait la diète de 1609, pendant laquelle on accorda aux articles d'hetman la validité juridique suprême, et on les plaça parmi les autres résolutions de cette diète. Les articles militaires de 1609 furent le fondement de droit militaire polonais d'avant les partages. Les sources ultérieures du droit avaient le caractère complémentaire et elles développaient seulement les articles de 1609 qui furent reconnus comme fondamentaux.

Les articles militaires constituaient un instrument essentiel d'hetman qui, avec leur aide, pouvait maintenir la discipline dans l'armée. Ils étaient aussi l'instrument du perfectionnement d'habileté militaire et de l'éducation du soldat. Leur rôle dans le domaine de la politique était également considérable, grâce au pouvoir qu'ils donnaient au commandant en chef; l'hetman, à la tête de son armée, pouvait participer dans le vie politique de la Pologne.

